

Ördög Andrea

Az általános válság jelei a XVII. századi Európa történetében

Bevezető

Dolgozatom témájául egy sokak által vizsgált történelmi korszakot választottam, a XVII. századot, és az e században bekövetkező általános válságot. Munkám alapja Hugh Trevor-Roper angol történész Religion, the Reformation and Social Change című művének vonatkozó része. A következőkben fordításomban megpróbálom feltárni a válság általános jellemzőit, majd a korszak négy vezető európai hatalmának történetét vizsgálom meg. Spanyolország, Hollandia, Franciaország és Anglia történetében keresem az általános válság helyi jeleit.

Mielőtt azonban rátérnénk az európai eseményekre, lássuk, mi történt Magyarországon az adott korszakban!

1541-ben az ország három részre szakadt: létrejött a királyi Magyarország, a török hódoltság és Erdély különállása. Számunkra a királyi Magyarország eseményei és jelenségei a fontosak, mivel ezek szolgálhatnak összehasonlítási alapként a későbbiekben. A XVI. századra kialakult az európai munkamegosztás rendszere, amelyet az árforradalom tovább fokozott. A rendszer megerősítette Nyugat-Európa iparosodott jellegét, Kelet-Európára pedig a mezőgazdasági termelő szerepét osztotta. A már említett árforradalom pozitív hatással volt a mezőgazdaságra, és agrárkonjunktúrát okozott. Magyarország, mint agrárius kelet-európai állam szintén élvezte a kedvező hatásokat. Az árforradalom azonban hamarosan megszűnt, és ez látványos ármozgásokhoz vezetett Európában és Magyarországon egyaránt.

A nemzetközi munkamegosztás nagy hatással volt a társadalomra is. Nyugat-Európában fontos változások mentek végbe a társadalom szerkezetében, Kelet-Európában viszont megmaradtak a középkori formák, és kialakult az a helyzet, amit második jobbágyságnak nevezünk. Ennek létrejöttében jelentős szerepet játszott az európai munkamegosztásban ránk kiszabott agrárius szerep.

Az árforradalom kedvezővé teszi a piaci viszonyokat a mezőgazdasági termékek számára. A földbirtokos növeli a saját kezelésében lévő majorsági földek területét, ahol robotmunkát követel jobbágyaitól. Így újra kialakul egy szorosabb függési rendszer földesúr és jobbágy között. Mindez persze azzal jár, hogy a robotban végzett munka nem megfelelő minőségű, eszközei pedig megrekednek a paraszti mezőgazdasági technika szintjén. Ezek az eszközök házilag vagy céhes keretek között is elkészíthetők, így nincs ösztönző hatásuk az ipar fejlesztésére.

Az iparfejlődést más tényezők is gátolták. Ezek közül első helyen kell megemlíteni a külföldi iparcikkek beáramlását. A városi iparfejlődés másik fontos gátlója a már említett falusi vagy majorsági iparosok működése. Ezen tényezők hatására a magyar iparban a nyugat-európaival ellentétes folyamatok mentek végbe. Ott kialakult a falusi bedolgozó rendszer, amely a tömegtermelés felé vezető út első lépcsőfokaként értelmezhető, nálunk viszont a specializálódás és nagy iparkörzetek kialakulása helyett a kisebb körzetek voltak a jellemzőek, amelyek gátolták az egységes piac létrejöttét.

A második jobbágysággal kapcsolatban már szó esett a társadalom változásairól. A XVI–XVII. századi magyar társadalommal kapcsolatban azonban még egy fontos fogalmat meg kell említenünk, ez pedig az örökös főrendiség fogalma. A korszak egészén keresztül azt figyelhetjük meg, hogy állandóan új családok jelennek meg az arisztokrácia körében, az arisztokrata családok száma mégsem nő lényeges mértékben. Ez egyrészt a beházasodásokkal, másrészt a régi familiák férfiágának kihalásával magyarázható. A régi nagy családok vezető szerepe azonban megmarad, például ők voltak a barokk legnagyobb mecénásai. Az arisztokrácián belül a XV. század folyamán kétféle bárói csoport alakult ki. Az egyik kinevezéssel lett bárók csoportja. A rangot viselője általában valamilyen udvari méltósággal kapta. Ez a bárói rang azonban nem volt öröklődő. A báróvá válás másik lehetősége a rangemelés volt. Az így szerzett bárói rang öröklődő volt. A XVI. század végére így alakult ki Magyarországon az örökös főrendiség intézménye, amelyben az arisztokrácia olyan családok együttesévé vált, amelyekben a rang generációkon keresztül öröklődött, így adott szilárd körvonalat az uralkodó osztály legfelső rétegének. Az örökös főrendiség kialakulása az arisztokrácia hatalmának kiteljesedését hozta a XVII. századra.

Megállapíthatjuk, hogy a magyar gazdaság és társadalom fejlődése a nyugat-európaítól eltérő úton haladt. Ez a területi elhelyezkedéssel és a korszak politikai sajátosságaival egyaránt magyarázható.

Ennyit dióhéjban a magyarországi jelenségekről. A következőkben lássuk, hogyan bontakozott ki az általános válság Nyugat-Európában, és milyen helyi sajátosságokkal jellemezhetők az egyes államok!

Az általános válság jelei a XVII. századi Európa történetében

A XVII. század közepe a forradalmak időszaka volt szerte Európában. A különböző helyeken kitörő forradalmak eltértek egymástól, és ha egyenként vizsgáljuk őket, úgy találjuk, hogy kirobbanásuknak elszigetelt, helyi okai voltak, ám ha összevetjük őket, annyi közös vonást találunk, hogy szinte egyetlen általános forradalomként látjuk az eseményeket. Itt van például az angol polgári forradalom, amely az 1640 és 1660 közötti húsz évre tehető, de tetőpontját 1648 és 1653 között érte el. Ugyanerre az időszakra tehető a Fronde mozgalom Franciaországban, 1650-ben pedig a palotaforradalom (coup d'état) a Hollandiai Egyesült Tartományokban, amely a kormányzás új formáját hozta létre. Az angliai eseményekkel egy időben a spanyol birodalmat is elérte a forradalmi hullám. 1640-ben Katalóniában tört ki felkelés, amely megbukott, az ugyanakkor kezdődő portugál mozgalom azonban sikerrel járt; 1641-ben majdnem a felkelés útjára lépett Andalúzia is, 1647-ben Nápoly és Masaneillo forradalma következett.

A kortársak számára úgy tűnt, hogy maga a társadalom van válsághelyzetben, és ez a válság egész Európára kiterjed. „Ezek a napok a megrázkódtatás napjai – mondta egy angol prédikátor 1643-ban – és ez a megrázkódtatás általános: részese Pfalz, Csehország, Németország, Katalónia, Portugália, Írország, Anglia.” Európa különböző országai egymástól független színházaknak tűntek, amelyekben azonban ugyanazt a nagy tragédiát játszották, egyazon időpontban, ámbár eltérő nyelven, helyenként kisebb-nagyobb változtatásokkal.

Mi volt az általános jellemzője vagy oka ennek a válságnak? A kortársak, ha a felszínes hasonlóságok mögé tekintettek, mély szellemi okokat találtak. Ezen a területen már biztosan

éreztek a válságot. Jöttét egy emberöltő óta várták. Már 1618 óta beszéltek a társadalom vagy a világ pusztulásáról, és a meghatározhatatlan rosszkedvet, amelyet ebben az időszakban érzünk, néha alátámasztotta a Biblia egy-egy új értelmezése, vagy az égen feltűnő szokatlan jelenség. Az új csillagok felfedezésével és az 1618-as üstökös megjelenésével a tudomány igazolni látszott a katasztrófát jósoló próféciaikat. Ugyanezt tette a történelem is. Ekkoriban váltak divatosá a történelem ciklikusságát hirdető teóriák, népek és országok hanyatlását és bukását jósolták, nem csak a Biblia és a csillagok alapján, de erre mutattak az idő múlása és a hanyatlás jegyei. Egy puritán prédikátor, aki az 1618-as üstökös szavai igazolásaként értelmezte, 1643-ban kijelentette, hogy királyságok legfeljebb 500-600 évig maradhatnak fenn, „... és mindannyian jól tudjuk, mennyi idő telt el a hódítás óta.” Racionális gondolkodásunk magasából azt hihetnénk, hogy a tudomány új felfedezései megcáfolják az Írás apokaliptikus jóvendöléseit, de valójában nem ez történt. Érdekes, de tagadhatatlan tény, hogy a XVI. század elejének legtehetségesebb tudósai egyben a bibliai matematika tanult kutatói is voltak, kezükben tudomány és hit egy pontban találkozott; 1640 és 1660 között ez a pont a társadalom megsemmisülése, a világvége. Ez a szellemi háttér nagyon fontos, mert arra mutat, hogy a válság a XVII. század közepén nem meglepetésként, váratlan szerencsétlenségként érkezett: mélyen a köztudatba ivódott, előreérezett esemény volt, ha csak bizonytalanul is, még a válságot kiváltó történések előtt is.

Az sem volt vitás, hogy a forradalom egyetemes elterjedését annak is köszönheti, hogy a forradalom divat lett. De a terjedés a fogékonyságot is jelzi; az egészséges, ellenálló szervezet nem kapja el még a legelterjedtebb betegséget sem. Így aztán, habár megfigyelhetünk szerencsétlenségeket és divatokat, még mindig mélyebb rétegeket kell keresnünk. Meg kell kérdeznünk, hogy a nyugat-európai társadalomnak melyek voltak azok az általános jellemzői, amelyek a XVII. század közepén olyan védtelenné tették – intellektuálisan és fizikálisan egyaránt – a forradalom hirtelen, látványos terjedésével szemben.

Természetesen van néhány kézenfekvő válasz. Mind közül a legkézenfekvőbb a harmincéves háború, amely 1618-ban, az üstökös megjelenésének évében kezdődött, tetőpontját pedig az 1640-es években érte el, a forradalom éveiben. A harmincéves háború az érintett országokban előkészítette a talajt a forradalom számára. A háborús terhek, katonai megszállások előrevetítették a felkelést Katalóniában, Portugáliában, Nápolyban. A kereskedelmi utak eltolódása, mely szintén a háborúval magyarázható, munkanélküliséghez és erőszakhoz vezetett sok kézművességből és kereskedelemről élő országban. A rombolás vagy a katonák beszállásolása parasztseregek létrejöttéhez vezetett Németországban és Franciaországban. Elég megnézni Roupnel tanulmányát a korabeli Burgundiáról, vagy azokat a beszámolókat, amelyek Séguier kancellár kapott, és amelyek leírják az állandó lázongásokat a francia parasztok között a háborús terhek miatt, vagy Callot félelmetes rézkarcait, hogy megállapíthassuk, a harmincéves háború fontos tényező volt azon elégedetlenség kialakulásában, amely aztán a forradalmakhoz vezetett.¹

És ez még mindig nem a megfelelő magyarázat. Végül is az 1618 és 1659 között lezajló európai háborúk nem számítottak újdonságnak. A XVII. századi háborúk folytatásának tekinthetők. Ezek a harcok V. Károly és I. Ferenc valamint II. Henrik, továbbá II. Fülöp és I. Erzsébet, Navarrai Henrik és az orániai herceg között dúltak. A XVI. századi háborúk véget értek az évszázaddal, 1598-ban, 1604-ben és 1609-ben, de 1618-ban, 1621-ben és 1653-ban újra fellángoltak. IV. Fülöp egyértelműen II. Fülöpöt – „mi abuelo y mi señor” – tekintette példaképének, Maurice és Frederick Henrik hercegek Orániai Vilmost, az

édesapjukat, Cromwell Olivér pedig Erzsébet királynő emlékének adózott nagy tisztelettel. Richelieu és Mazarin a chateau-cambrésis-i béke (1559) határozatait próbálták megsemmisíteni. Ezen túl azonban a XVII. századi forradalmak néha függetlenek voltak a háborútól. A legnagyobb felkelés éppen Angliában tört ki, amely állam biztosan – egyesek szerint szégyenteljesen – semleges volt. Németországban, ahol a legtöbbet szenvedtek a háborútól, nem tört ki forradalom. Már említettük, hogy a XVI. századi háborúk nem vezettek ilyen jellegű forradalmakhoz. Természetesen voltak forradalmak, az 1500-as években is: híres, látványos forradalmak, ilyen volt például a reformáció és az ellenreformáció vallási forradalma. De nem mondhatjuk, hogy ezeket az eseményeket a már említett háborúk váltották volna ki. Nem vezettek döntő áttöréshez a történelemben. A Habsburgok és Valois-k megszokott harcai mögött, a reformáció és ellenreformáció drámai eseményei ellenére a XVI. század folytonos, egységes periódus volt, és a társadalom sem változott az eltelt száz év alatt. II. Fülöp örökölte V. Károly trónját, Granvelle a Granvelle-ét, Erzsébet királynő VIII. Henrik örökébe lépett, Cecil után pedig Cecil jött; még Franciaországban is sikerült helyreállítani a rendet, a zavargások időszaka után IV. Henrik felvette II. Henrik palástját. Az arisztokratikus, monarchikus társadalom töretlen, sőt tovább szilárdul. Nagy általánosságban azt mondhatjuk, hogy a vallási megrázkódtatás ellenére a XVI. század „elnyelte” a feszültségeket, tudósai elmerültek a vitákban, és a század végére a királyok és a filozófusok egyaránt úgy gondolták, a létező világok legjobbika veszi őket körül.²

Mennyire más volt a XVII. század! Ez a korszak nem volt képes levezetni a felmerülő feszültségeket. Nem tekinthető folyamatos egésznek. A század közepén visszafordíthatatlan törés következett be, és a századvég embere a háborúk után csak nehezen ismerhette fel a száz évvel azelőtti viszonyokat. Szellemileg, politikailag és erkölcsileg egyaránt új korbba lépünk. Olyan ez, mintha hosszú viharok után egy utolsó mennydörgés megtisztítaná a levegőt és megváltoztatná Európa hőmérsékletét. A XV. század végétől a XVI század elejéig egy klíma a meghatározó, a reneszánszé; azután az 1600-as évek közepén bekövetkezik a változás időszaka, a forradalmak kora; és mindezek után, közel 150 év elteltével új, a régítől nagyon eltérő klíma vesz minket körül, a felvilágosodás.

Ilyenképpen nem hihetjük, hogy a XVII. századi forradalmak megmagyarázhatók csupán a háborús háttérrel, hiszen az háttérül szolgált a megelőző, forradalmaktól mentes századnak is. Ha tényleg magyarázatot akarunk kapni, máshol kell kutatnunk. Be kell lesnünk a kulisszák mögé, és meg kell vizsgálnunk a társadalom szerkezetét. Minden forradalom háttérében, még ha látszólag külső okok miatt, és intellektuális formában robbant is ki, a társadalmi struktúra valós és súlyos problémái állnak. Egy erős, rugalmas, működő szerkezet – mint például a XVII. századi angliai társadalomé – képes ellenállni a forradalomnak, bármilyen járványszerűen terjedjen is az az ország határain kívül. Másrészt egy gyenge vagy túlzottan merev társadalmi struktúra, még ha magában sokáig fenn is áll, külső hatásra gyorsan összeomlik. A forradalom általános volta a XVII. században majd azt sejteti, hogy az európai monarchiák, amelyek oly sok vihart kiálltak a korábbi évszázadokban, erre az időszakra súlyos szerkezeti nehézségekkel néztek szembe: gyengeségekkel, amelyeket nem a háborúk okoztak, csupán felszínre hozták és kihangsúlyozták azokat.

Mik voltak a nyugati monarchiák általános szerkezeti gyengéi? A kortársak a XVII. századi forradalmak politikai jellegét látták: vitának tekintették a klasszikus vegyes monarchia két hagyományos szerve, a korona és a rendek között. A harcok ezt a formát vették fel. Spanyolországban a korona a kasztíliai cortes hatalmát jelentéktelenné csökken-

tette, kiprovokálta a katalán felkelést az Aragóniai Királyság cortesének felelősségre vonásával. Franciaországban az 1614-es általános rendi gyűlés után Richelieu szerét ejtette a parlament feloszlításának, és újabb gyűlést egészen 1789-ig nem hívtak össze; a párizsi parlament a Fronde mozgalommal vágott vissza, de csak azt érték el, hogy Mazarin leverte és jelentéktelenné süllyesztette őket, amit aztán XIV. Lajos fel is használt ellenük. Németországban a császár felelősségre vonta és leegyszerűsítette a választói testületet, sőt maguk a választók, mint független fejedelmek ellehetetlenítették saját országgyűléseiket. Angliában a parlament felelősségre vonta és legyőzte a királyt. Ugyanebben az időben Dánia és Svédország királyai, gyűléseken és azokon kívül vitázva létrehozták saját monarchiáikat, Lengyelország uralkodója viszont, aki nem tudta követni példájukat, saját monarchiája bábujává vált. Összefoglalva azt mondhatjuk, hogy a XVII. század általános problémája az az arisztotelészi koncepció volt, amelyet az 1600-as években annyira csodáltak, 1700-ra azonban teljesen elfeledtek, a vegyes monarchia.

Ezt a helyzetet írta le James Harrington angol politikai filozófus, aki 1656-ban kitalált országának *Oceanának* válságát elemezve jutott el az általános válság jellemzőihez.

„Mivé lettek – kérdezte – a német fejedelemségek? Felrobbantak. Hová lett Aragónia és a spanyol királyság többi részének hatalma? Eltűntek. Hová lettek Ausztria svájci hercegei?... Eltűntek. Senki nem tud elfogadható magyarázatot adni arra, hogy Oceana népe miért robbantotta fel királyát, hacsak azt nem, hogy a királyaik nem robbantották fel őket hamarabb.”

Nem vitás, hogy politikai tekintetben Harringtonnak igaza volt. A harc a hatalomért, túlélésért folyt a korona és a rendek között. De amikor ezt állítjuk, valóban meqválaszoljuk a feltett kérdést? Ha egy forradalom más formában tört ki, mint a *jacquerie*, ez csak a rendek tiltakozásán, parlamenten, cortesen, országgyűlésen keresztül történhetett; ha a király el akarta nyomni, azt csak a nevezett intézmények letörésével érthette el. De egy forradalom történetének leírásával nem tudjuk kideríteni a kiváltó okokat, és napjainkban vonakodva fogadjuk el az alkotmányos vitákat független, nyilvánvaló okként. Mindkét oldal alkotmányos követelése mögött további erőket és érdekeket keresünk. Milyen erők, érdekeltségek álltak a forradalmi csoportok mögött a XVII. századi Európában? Érdekcsoportok, amelyek ha nem is tartották teljesen ellenőrzésük alatt, de léteztek, és a társadalmi hátteret és jelentőségét biztosították a felkelő corteseknek, országgyűléseknek és rendeknek.

Erre a kérdésre már kaptunk egy választ, amelyet széles körben el is fogadtak. Ez pedig a marxista válasz. A marxistákhoz és néhány egyéb történészhez kapcsolódva, akik ugyan nem marxisták, de ezen a ponton egyetértenek velük, azt állíthatjuk, hogy véleményük szerint a XVII. századi válság nem más, mint a termelés válságának kezdete, és legalább néhány forradalom esetében megfigyelhető motiváló erőként a termelő polgárság hatalma, akiket gazdasági tevékenységükben akadályozott a haszontalan, hanyatló, de kiváltságait féltékenyen őrző feudális társadalmi rendszer. E nézet szerint a termelési válság általános volt egész Európában, és Anglia volt az egyetlen, ahol a „kapitalizmus erői” magasabb fejlettségi szintjüknek, és a parlamentben való jelenlétüknek köszönhetően győzni tudtak. Következésképpen míg más államok nem mutattak azonnali haladást a modern kapitalizmus felé, Angliában a régi szerkezetet megsemmisítették, és új gazdasági szerkezetet hoztak létre. Ezen a struktúrán belül a modern, ipari kapitalizmus kivívhatta bámulatba ejtő eredményeit: ez már nem a kapitalista viszonyok alkalmazása volt egy „alapvetően feudális vázra”, ez kapitalista vállalkozás volt, amely a frissen meghódított szigetre támaszkodva átformálta a világot.

Ezt a marxista tézist sok író felhasználta, de érveik ellenére sem valószínű, hogy ez az állítás igaznak bizonyulna, vagy lenne bármiféle valódi bizonyíték az igazolására. Természetesen egyszerűen bizonyítható, hogy voltak gazdasági változások a XVII. század folyamán, és hogy – legalábbis Angliában, – az ipari kapitalizmus fejlettebb volt, mint száz évvel korábban, de ez még nem bizonyítja, hogy a gazdasági változások gyorsították fel az európai forradalmakat, vagy hogy az angol kapitalizmust elősegítette volna a puritánok 1640–1660 közötti sikere. Ezek csak feltételezések, amelyek lehetnek igazak, de éppúgy lehetnek hamisak is. Általában véve a termelési problémák elhanyagolhatók a XVII. századi forradalmak szempontjából, és az angol kapitalizmus fejlődése független volt a polgári forradalomtól abban az értelemben, hogy a forradalom nélkül is megjelent volna, sőt fejlődését az események esetleg hátráltatták, vagy zavarták. Annak bebizonyításához, hogy az angol polgári forradalom sikeres polgári forradalom volt, nem elég azt bizonyítani, hogy az angol kapitalizmus 1700-ban fejlettebb volt, mint 1600-ban. Azt is igazolni kell, hogy a forradalmat szervezők célja valóban a kapitalizmus fejlődésének elősegítése volt, vagy hogy azok, akik ilyen eredményt reméltek, támogatták a forradalmat, vagy hogy ilyen eredményeket nem lehetett volna elérni forradalom nélkül. Erre utaló bizonyítékok nélkül a tézis csupán feltételezés marad.

Úgy tűnik, a marxista teória egyik szószólója sem fedezte fel ezeket a szükségszerű összefüggéseket. Maurice Dobb, akinek *Tanulmányok a kapitalizmus fejlődéséről* című műve a marxista történetírás klasszikusának tekinthető, következetesen elfogadja, hogy az angol polgári forradalom volt a modern kapitalizmus döntő áttörése. Ez az esemény, mint írja, „magán viseli a klasszikus burzsoá forradalom minden jegyét”: előtte a kapitalizmus görcsös és csaldást okozó, soha nem túl egy bizonyos szinten, a feudalizmus társadalmának hézagain élősködő parazita; a forradalom alatti „döntő szakaszban” a kapitalizmus elérte tetőpontját, utána pedig a bilincsek lehullottak és az. élősködő úrrá vált.

E. J. Hobsbawm a XVII. századi válságról szóló két írásában³ szintén fenntartja ezt a tézist. „Ha az angol polgári forradalom is elbukott volna, sok más európai forradalomhoz hasonlóan a XVII. században, lehetséges, hogy a gazdasági fejlődés is hosszú időre megakadt volna. „A győzelem eredménye rendkívüli: nem kevesebb, mint a világ átalakulása. Ám mindezt úgy kell szemlélnünk, hogy bár Dobb ezt a feltevést egész könyvében keresztül fenntartja, sehol nem szolgáltat egyetlen bizonyítékot sem állításaira. Amint eléri a kapitalizmus „döntő szakaszát”, hirtelen bizonytalanná válik. „A fejlődés vonalai koránt sincsenek még felvázolva... – írja, – ... a folyamat részletei még messze nem tisztáztak, és csak nagyon kevés bizonyíték létezik.” Valójában egyetlen írásos dokumentumot sem mutat be arra az eseményre, amelyet döntő fontosságúnak tart az európai kapitalizmus fejlődésében. Hobsbawm még sommásabb. Hosszan elidőzik Európa gazdaságánál, a forradalom idején. Elfogadja a polgári forradalom jelentőségét a gazdaság megváltoztatásában. De a kettő közötti összefüggésekről egyáltalán nem beszél.⁴

Összefoglalva úgy tűnik, hogy a marxisták azon elképzelése, amely a XVII. századi forradalmakat a burzsoá forradalommal azonosítja, megállja a helyét Angliában, másutt azonban nem, feltevésük tehát a priori. A marxistákkal együtt mi is láthatjuk, hogy valamikor Amerika felfedezése és az ipari forradalom kezdete között lefektették a „kapitalista” társadalom alapjait. A doktrínák alapján kijelenthető, hogy ilyen változás nem vihető végbe békés úton, hanem erőszakos áttörésre van szükség, „burzsoá forradalomra”, és a tézis elfogadói ilyen forradalmat kerestek. Mi több, látván, hogy a folyamatban vezető

állam Anglia volt, itt kerestek megfelelő forradalmat. És amikor megtalálták, pontosan „félúton” a két határdátum között az angol polgári forradalmat, heurékát kiáltottak. Ezek után a többi európai forradalom könnyen került az „elvetélt burzsoá forradalmak” kategóriájába. A feltevést más feltevésekkel illusztrálták. Bizonyítékok igazolták létjogosultságát. És lehet, hogy teljesen hamis előítéleteken nyugszik. Lehetséges, hogy a társadalmi változások nem szükségszerűen járnak együtt erőszakos forradalommal, hogy a kapitalizmus, az ipari demokráciához hasonlóan, békés úton fejlődött ki Angliában, és hogy az erőszakos polgári forradalom nem volt döntőbb a kapitalizmus történetében, mint mondjuk a XV. századi huszita és táborita harcok Csehországban, amelyhez nyilvánvalóan hasonlatos.

* * *

Ha a XVII. századi válság, még ha általános is Nyugat-Európában, mégsem alkotmányos válság, és nem is a gazdasági termelés válsága, akkor milyen jellegű volt valójában? Ebben a munkában azt vetjük fel, hogy ámbár általános válság volt – ha nem vesszük figyelembe a helyenként változó járulékos jellemzőket – mégis szélesebb körű, és nehezebben meghatározható: valójában arról van szó, hogy a válság állam és társadalom viszonyában következett be. Hogy magyarázatot találjunk, szélesebb időtartományt kell megvizsgálnunk, mint azt általában szükségesnek tartják. Az általános társadalmi válságok általában nem magyarázhatók az őket megelőző évtizedek fogalmaival. Most nem próbálunk meg magyarázatot találni az orosz kommunista forradalomra az 1905-től eltelt 20 évből kiindulva, sőt a francia forradalom okait sem kutatjuk XVI. Lajos uralmának időszakából. Szükségszerűnek tartjuk az egész ancien régime megvizsgálását, amely Oroszországban 1917-ig, Franciaországban 1789-ig tartott. Ehhez hasonlóan, ha az 1640-es évek európai forradalmainak magyarázatát keressük, nem elég csak a megelőző korszakot vizsgálnunk, és az összes dicsőséget az angol Laud érseknek és Olivares hercegének tulajdonítanunk. Az egész régi rendet át kell tekintenünk, amely a válság előtt volt: állam és társadalom összes formáját, amelyek folyamatos fejlődését figyelemmel kísértük, feltártuk a megrázkódtatásokat, amelyek egyre erőteljesebbek lettek a XVI. században, és amelyek véget értek a XVII. század közepére: mindezeket nevezhetjük európai reneszánsz államnak és társadalomnak.

Reneszánsz – milyen tág és nehezen meghatározható fogalom ez! Definálása és datálása kész tudományos iparág, tárgya nemzetközi konferenciáknak és tudományos írásoknak egyaránt. Ez a tény azonban ne ijesszen el bennünket! Minden általános fogalom – ancien régime, kapitalizmus, középkor – tág és nehezen meghatározható, mindazonáltal általános értelemben jól használhatók. És átlagosságban mi is elég jól tudjuk, hogy mit jelent az európai reneszánsz fogalma. Civilizációnk robbanásszerű fejlődése, egyik világ felfedezése a másik után, kaland kaland hátán: az érzékenység folyamatos növekedése, amely tetőfokát a XVI. században éri el, és amely a XVII. századra teljesen eltűnik. Terjeszkedés és növekedés – ezek a korszak legfontosabb jellemzői. A XVI. század nem a strukturális változások korszaka. Ez igaz a technika, a gondolkodás, a kormányzás fejlődésére is. A technikában, legalábbis 1520 után, csak kevés jelentős változás figyelhető meg. Az európai terjeszkedés hatására nagyobb piac, nagyobb lehetőségek nyíltak meg, de a termelés eszközei alapján véve a régiek maradtak. A kultúrában is hasonló volt a helyzet: az európai reneszánsz nagy alakjai univerzálisak, de rendszer nélküliek. Leonardo, Montaigne, Cervantes, Shakespeare az életet természetesen vette: kalandjaik voltak, megfigyeltek, leírtak, talán kigúnyoltak, de nem elemeztek, kritizáltak, kérdeztek. Ugyanez igaz a kormányzásban is. Európa politikai

struktúrája nem változott a XVI. században: terjeszkedtek, hogy megalapíthassanak és megtarthassanak új birodalmakat, néha felesleges új birodalmakat, haszontalanabbakat, mint amelyeket hosszabb ideig meg tudtak tartani belső változás nélkül. Mindamellet ilyen belső változásokra még nem kerül sor. Egészen a XVII. századig a kormányzási struktúra nem követi a területi változásokat, sem Spanyolországban, sem Franciaországban, sem Angliában.⁵ Egészen addig a reneszánsz állam folyamatosan fejlődik anélkül, hogy szétfeszítené megszokott kereteit. Ez a keret pedig a középkori, arisztokratikus monarchia, a kereszténység uralma.

Érdekes megfigyelni a XVI. századi Európa hercegeinek ébredését. Egymás után hozzák létre hercegségeiket, először Itáliában és Burgundiában, azután egész Európában. Lehet, hogy régi dinasztiákból származnak, de jellemvonásaik újak: egzotikusabbak, színesebb egyéniségek, mint őseik voltak. Sokoldalú, művelt emberek, néha bizarr, sőt felháborító tulajdonságokkal: meghökkent bennünket túlzó ízlésük, hihetetlen energiájuk, könyörtelenségük, magabiztosságuk. Még akkor is hősként tekintünk rájuk, amikor éppen introvertáltak, bigottak, melankolikusak: gondoljunk csak V. Károlyra, vagy II. Fülöpre, aki módszeresen ítelt milliókat szakadatlan imádkozásra a saját lelkéért. Vitathatatlan, hogy a XVI. században a hercegek jelentettek mindent. Múlt és jövő urai, egyetlen fejbőlintásukkal megváltoztatják a vallást és az isteni igazságot, akár gyermekkorukban is; papok és pápák, istennek vagy királynak nevezik magukat. És ha meg akarjuk érteni az uralmuk végét jelentő válságot, akkor azt sem szabad elfelejtenünk, hogy hatalmuk nem a semmiből alakult ki. Nagyarányú terjeszkedésük nem elszigetelt jelenség volt a XVI. században. Európának ehhez helyet kellett biztosítani. A hercegek mások kárára növelték területeiket, és magukkal hoztak egy hirtelen, új, bitorolt hatalmat. A tényeket nézve azt tapasztaljuk, hogy Európa egyik legrégebbi szervezetének, a városoknak kárára növelik hatalmukat, és divatba hoznak egy új politikai szervezetet: a „reneszánsz udvart”.

Nem sokat írtak a városok hanyatlásáról a reneszánsz alkonyán, jóllehet igen fontos jelenség.⁶ Hogyan gondolhatnánk a középkorra a városok említése nélkül, viszont ki gondol rájuk 1500 után? A középkorban Flandria és Itália kommunái a megalapozói Európa kereskedelmének és jólétének, a kézművesség és művészetek központjai, papok és királyok bankárai. A német városok a letéteményesei a barbár észak kolonizálásának, Európa pogány keleti részének megtérítésének. Ezen túl ezeknek a városoknak megvolt a saját életvitelük, és egész Európában elterjesztették kormányzási módszereiket és értékeiket. Legkorábbi formájában maga a reneszánsz is városi jelenség volt: Itália és Flandria városaiban kezdődött, valamint Dél-Németországban, mielőtt még átvette és megváltoztatta volna a hercegek és pápák hatalma. És ez a korai reneszánsz magában hordozta a városok jellemzőit. Hozzájuk hasonlóan megbízható, régimódi, önuralommal bíró. Bármilyen nagy is a jólét, bármilyen pompások a városházák és a kórházak, a városokban mindig jelen van a számítás és az önmérséklet. Ez a polgári önkormányzat erénye, legyen bármennyire is oligarchikus irányítás alatt: szellemiségében oly távol áll a jövődi hercegek felháborító, tékozló, felelőtlen exhibicionizmusától.

A XV–XVI. században hercegi „kérők” jöttek, és a városok sorra megadták magukat. Flandria gazdag városai Burgundia hercegeinek fennhatósága alá kerültek, Lombardia és Toscana városai felett pedig Itália hercegei gyakoroltak hatalmat. A Hanza-városokat Lengyelország és Dánia királyai olvasztották be, vagy pusztították el. Barcelona Aragónia királynak hódolt be, Marseille pedig a francia uralkodónak. Még a szűziességét látszólag oly

vehemensen védelmező Genova és Augsburg is fennhatóság alatt volt, aranypóráz fűzte őket spanyol királyhoz és a császárhoz. A velencei dózse maga is herceg lett, aki a kisebb környező városokat is irányította. Csak néhány város, mint például Genf ragaszkodott makacsul az önállóságához; ezeket az elzárkózott, mogorva városokat azonban elkerülte a reneszánsz vidámsága. Még a kivételek is erősítik a szabályt. Esetleges hercegi gyengeség, vagy közvetett hercegi pártfogás állt Frankfurt, Ragusa, Hamburg és Danzig fejlődése mögött.

A folyamatos fejlődés kulcsa a hercegek kezében volt. Az egyház legyőzésével, a hercegi igazságszolgáltatás kiterjesztésével, a vidék mozgósításával a hercegek új hatalmi apparátust hoztak létre, a reneszánsz államot, amelynek segítségével képesek voltak megadóztatni a városok jövedelmeit, védelmezni és kiterjeszteni kereskedelmüket, átvenni és fejleszteni művészetüket és építészetüket. A városok a gyarapodás reményében fogadták el az új módszereket. Önállóan már nem tudtak elérni sokat, azok az idők már elmúltak. Csak monopóliumokon keresztül érhettek el eredményeket, ami a hercegi kereskedelem egyedüli kedvezménye volt a terjedő uralom alatt; így gyarapodott Lisszabon és Sevilla is, Portugália és Spanyolország uralkodóinak kegyelméből. A fejlődés másik lehetősége a hercegek központjára, királyi fővárossá válás volt. Néha a hercegek a régi városokban alapították meg új udvartartásaikat: udvartartásokat, amelyek magukhoz vonzották az egész ország javait és az egész városra hatással voltak. Valójában a XVI. század nem a városok, hanem az udvartartások kora. A fővárosok sokkal több pompához jutottak a kormányzat, mint a kereskedelem révén. Nem kereskedelmi, vagy ipari városként, hanem mint hercegi székhely érte el fénykorát Brüsszel, Párizs, Róma, Madrid, Nápoly, Prága a XVI. században. Ezeknek az udvaroknak a ragyogása nem az a diszkrét, önelégült „önreklámozás”, ami a nagy kereskedőkre jellemző jól kiszámított profitjuk alapján; ez a semmivel nem törődő nagyság a királyok és hercegek sajátja, akiknek nem kell számolniuk, mert megkeresniük sem kell azt, amit elköltenek.

Természetesen a városokban indultak az első mozgalmak. Gent ellenállt a burgundiai hercegeknek. Spanyolország régi városai visszaverték régi királyuk támadását. Firenze arra törekedett, hogy elűzze a Medicieket. Genova és Augsburg csak hosszú viszály és harcok után adta meg magát. De végül mindegyiket legyőzte a túlerő, leigázta, aztán szerencsés esetben elárastotta arannyal, amely nem a kereskedelemből, vagy legalábbis nem közvetlenül onnan, hanem a hercegi udvarból származott. A városok változásával együtt járt a régi városi kultúra átalakulása is. Erasmus, aki békét és polgári átalakulást hirdetett, és leleplezte a háborúk meggondolatlanságát, és a hercegek elvesztegetett nagyságát, valódi képviselője volt a városi reneszánsznak, művelt, jámbor, racionális, de ő is odafordult a hercegi hatalomhoz, és állandó szereplője lett az udvar életének, végül azonban egy szabad városban halt meg a Rajna partján. Morus Tamás, akinek utópiája erényes, független városok szövetsége volt, VIII. Henrik vérszomjas udvarának áldozatául esett. Nem sokkal 1500 utánra a szabad városi kultúra eltűnt. Az óvatos számvetés időszaka következett. Abban a korban járunk, amelyre a hősi hódítások, lenyűgöző víziók és államcsődök a jellemzőek; Columbus és Cortez, Leonardo da Vinci és Xaveri Szent Ferenc kora. A maguk módján mindannyian a végtelen tudás után kutattak, mint Marlowe hőse, vagy Don Quijote, elérhetetlen délibábokat kergettek, figyelmen kívül hagyva a halandóság korlátait. Ez az a korszak, amelynek népszerű könyvei már nem polgári vagy vallási jellegűek. Ilyen például *Az udvaronc*, *A kormányzó*, *A herceg*, *A keresztény herceg*, *Királytükör*.

Hogyan történhetett meg ez a csoda? Ha visszatekintünk a korszakra, a maga hihetetlen vakmerőségével, gőgös nagyságával, spekulációival és pompájával, elcsodálkozunk, hogy milyen sokáig tartott. Miért nem robbant szét az európai civilizáció a XVI. században? Nem hogy szét nem robbant, hanem még tovább terjeszkedett, feloldva a legvéstheresebb feszültségeket is. Keleten a törökök bevették Európa előretolt állásait, a kereszténységet két részre szakította a reformáció és az állandó háborúskodás, és mégis, a század végére a királyok még költekezőbbek, udvartartásaik pedig még egyszerűbbek voltak, mint azelőtt bármikor. A spanyol udvart, amely valaha oly egyszerű volt, burgundiai mintára átszervezték; az angol udvart, amely meglehetősen provinciális volt, I. Erzsébet uralkodása alatt Európa legkifinomultabb udvarává tették; és Itália és a német hercegek is, palotákkal és könyvtárakkal, galériákkal és Wunderkammer-rel, filozófusokkal, bolondokkal és asztrológusokkal igyekeztek tartani magukat. Ahogy telt az idő, a társadalmi lelkiismeret csökkent, a társadalmi változás lehetősége nagyon távolivá vált. Volt valaha könnyedebben arisztokratikus építész, mint Palladio, költő, mint Shakespeare, festő mint Rubens?

Hogyan volt ez lehetséges? Egy válasz kézenfekvő. A XVI. század a gazdasági expanzió kora volt. Ez volt az a korszak, amikor európaiak éltek Ázsiában, Amerikában és Afrikában is. De volt másik ok is. Az ok, amiért ez a terjeszkedés a hercegek fennhatósága alatt volt, nem a költség, amelyet a hercegek mindig feljebb srófoltak, hanem szövetségeseik, akik hatalmukat biztosították, és helyükön tartották őket. A hercegek egyedül soha nem tudták volna kiépíteni a hatalmukat. A társadalom bármilyen gyengesége lehetőséget adott nekik, sokat köszönhettek a kormánygépezetnek, amelyet ők alakítottak ki, és az érdekeltségeknek, amelyeket ez a gépezet táplált. Ez a gépezet a reneszánsz állam, és ez az, amivel foglalkoznunk kell, ugyanis a reneszánsz állam az, leginkább Európában, amely először meggyengítette, majd megtörte a városok régi hatalmát, ezután pedig, a XVII. században szembe kellett néznie a saját problémáival, majd felbomlott.

Gyakran beszélünk a reneszánsz államról. Hogyan definiálhatjuk? Ha lemegyünk a tények szintjére, úgy találjuk, hogy a reneszánsz állam alapjaiban egy nagy és terjeszkedő bürokrata rendszer, a központosított adminisztráció hatalmas gépezete, amelyet udvarnokok és hivatalnokok folyton növekvő serege mozgat. A hivatalnokréteget, mint társadalmi típust jól ismerjük. Gondoljunk csak Anglia minisztereire a Tudorok alatt, Wolsey bíborosra, Thomas Cromwell-re, a két Cecil-re; vagy a spanyol *letradosok*ra, Ximénez bíborosra, a Granvelle-ekre, Francisco de los Cobos-ra, António Pérezre és felfedezhetjük közös jellemzőjüket: félelmetes hivatalnokok, machiavellista diplomaták, a művészetek értő patronálói, nagyszerű paloták és iskolák építtetői, képek és szobrok mohó gyűjtői. Ezek az államférfiak a király alattvalóiként annak hű követői voltak bőkezűségben és egyéb jellemzőkben egyaránt. De ami igazán lényeges a XVI. századdal kapcsolatban, az nem a „nagy hivatalnokok” nagyszerűsége, hanem állandóan növekvő létszámuk, ami az alsó hivatalnokrétegre is jellemző volt a maga alacsonyabb szintjén, akik ugyancsak átvették a normákat, és lemásolták feljebbvalóik ízlését. Az egész század folyamán jellemző volt a hivatal viselők számának növekedése. A hercegeknek szükségük volt rájuk, egyre többre és többre, hogy ellássák a tanácsokban és udvartartásokban felmerülő feladatokat, új, speciális vagy hagyományos bíróságaikat, amelyeknek feladata az új területek életének szervezése, és a régiék irányításának központosítása volt. Ezért alapítottak a reneszánsz hercegek és nagy minisztereik annyi iskolát és kollégiumot. Nem az volt a fő cél, hogy a nagy általánosságban tanult embereket képezzenek, hogy fejlesszék az oktatást és a tudományokat. A régi

iskolákat nem azért újíttatták fel, és nem azért alapítottak újakat például Ximénez és Wolsey bíborosok, VIII. Henrik, vagy a portugál III. János, esetleg I. Ferenc. Az új oktatás a főiskolákon és egyetemeken kívül jött létre, nem azokon belül. Az így alapított intézmények célja az volt, hogy szolgálják a királyi igényeket, a hivatalnokokat illetően – ugyanis egyre több hivatalnokra volt szükségük az új királyi bürokráciákban – ugyanakkor egyre nagyobb volt a kereslet a hivatali helyek iránt is, hiszen az átlagember számára a hivatalviselés a jólét és hatalom jelképe volt, valamint a pazarló, versenyző ízlés kielégítésének forrása.

A reneszánsz hercegek hatalma tehát nem pusztán hercegi hatalom volt, hanem a hivatalnokok ezreinek hatalma is, akiknek, uraikhoz hasonlóan, extravagáns ízlésük volt, és eleget tettek elvárásaiknak. Hogyan voltak erre képesek? Vajon maguk a hercegek eleget fizettek hivatalnokaiknak ahhoz, hogy ilyen életmódot folytassanak? Valójában nem. Ha így lett volna, az összeomlás sokkal hamarabb bekövetkezett volna: csak maga Cobos és Granvelle már jóval 1556 előtt csődbe vitte volna V. Károlyt, és VIII. Henriknek már tizenöt évvel korábban fel kellett volna oszlatnia a szerzetesrendeket, hogy elviselhesse a Wolsey bíboros jelentette anyagi terhet. A tény az, hogy a királyi bürokrácia költségeinek csak egy része esett a koronára, háromnegyed része viszont közvetve, vagy közvetlenül az országot terhelte.

Igen, háromnegyede: legalább háromnegyede. Ebben az időszakban egész Európában az állami hivatalnokoknak adott fizetések elég alacsonyak voltak; szokásos nagyságú fizetések, amelyek értéke időtől és inflációtól függően ingadozott. A hivatalnokok jövedelmének zöme a magánjellegű munkából származott, amelyekre a közhivatal viselése egyedülálló alkalmat jelentett. „A két nagy hivatalnok, a kancellár és a kincstárnok jövedelmükre nézve - írta egy angol püspök – elég jelentéktelenek, ha a korabeli díjakat és juttatásokat vesszük figyelembe. A hercegeknek mindezideig érdekük, hogy magukhoz láncolják hivatalnokaikat azzal, hogy keveset adnak nekik, és így a hivatalnokok és szolgák még inkább függő viszonyba kerülnek a javadalmazás miatt.”⁷ Amit Goodman püspök a Jakab-korabeli Angliáról elmond, az összes európai országra igaz. Sorolhatnánk a példákat.⁸ Minden hivatalnok, minden udvarban, minden országban azonos rendszer szerint élt. Jelentéktelen fizetést vagy juttatást kapott, a maradékot pedig azon a területen szerezte meg, ahol a hivatala révén erre lehetősége volt. Ennek a jövedelemnek egy része tökéletesen törvényes volt, de senki nem gondolta, hogy a hivatalos díjazásból bárki meg tudna élni. Szinte engedélyezett volt, hogy bizonyos ésszerű összeget felszámoljon pártfogásért, aláírásért, vagy ahogyan ki tudta használni a hivatal nyújtotta előnyöket, esetleg közpénzeket fektetett be saját hasznára. De természetesen voltak más jövedelemforrások is, amelyek bizonyos szempontból korrupciónak tekinthetők, és így helytelenek. Sajnos a helyes és helytelen dolgokat elválasztó vonal csak a megegyezésen alapul, ezért láthatatlan, bizonytalan és változó. Személyenként és helyenként eltérő. Az időszak is meghatározója a szemléletnek. Ahogyan telt a XVI. század, ahogyan nőttek a megélhetés költségei, ahogyan nőtt a versenykényszer és gyengült a királyi hatalom, úgy hanyatlottak a normák is. A kazuisták elnézőbbek lettek, a közerkölcsök rugalmasabbak, és az emberek fokozatosan megfeledkeztek arról a bizonyos vonalról törvényes haszon és korrupció között.

Vizsgáljunk most meg egy példát, amely jól illusztrálja a rendszert. Angliában a „Master of the Wards” éves jövedelme 133 font, de még Lord Burghley, egy lelkiismeretes hivatalnok is legalább 2000 fontos jövedelemhez jut magánjellegű ügyleteiből, és akkor még nem is beszéltünk a nem pénzügyi előnyökről. A fia pedig még jobb lehetőségekkel rendelkezett. A

főkincstárnok éves díjazása 365 font volt, de 1635-ben Laud érsek, aki jelentős fennakadásokat észlelt az adminisztráció tisztaságában, kiszámította, hogy a nagy államférfinak figyelemreméltó esélyei voltak vagyonának növelésére, egészen a 7000 font évi jövedelemig. Az érsek azért készítette ezt a számvetést, mert felháborítónak találta, hogy még ennél is nagyobb összegekhez jutottak a korábbi kincstárnokok a király költségére. 1600-ban a lordkancellár éves javadalmazása 500 font volt, de ezt a hivatalt úgy tartották számon, mint évi 3000 fontnál is többet jövedelmezőt. Úgy tűnik, Ellesmere lordkancellárnak ez sem volt elég, és más nagyságokhoz hasonlóan arra panaszkodott, hogy alig tud megélni. Lelkiismeretesnek gondolták, de talán – Lord Burghley-hez hasonlóan – csak képmutató volt. Mindazonáltal az örökösének nem voltak gondjaik. „Hogyan élnek azóta is a lordkancellárok – kiáltott fel Goodman püspök –, hogyan szórják a pénzt, és milyen hatalmas üzleteket kötöttek, és micsoda haszonhoz és előnyökhöz jutottak azáltal, hogy közel voltak a tűzhöz! Ha ez a lord szemet vet egy darab földre, nem lesz emberfia, aki megvásárolja azt előle, így a maga által megszabott áron veheti meg; a vesztegetés vagy korrupció csak nehezen bizonyítható, mivel az emberek általában nem hívnak tanúkat az ilyen akciókhoz.”⁹

A XVII. század elejének összes írója egyetért abban, hogy a hivatalok jövedelme rendkívüli módon megnőtt, és ez a haszon megsokszorozódott az állam terhére.

Ahogy a régi hivatalok továbbéltek és új hivatalok alakultak, egyre nagyobb teher hárult az államra. A királyi takarékoság nem sokat jelentett. I. Erzsébet királynőt, mint tudjuk, igen takarékosnak tartották, és még sokkal zsugoribb volt saját hivatalnokaival. Halála után ezt a tulajdonságát nagy erényének tekintették: milyen kedvező is volt ez I. Jakab extravaganciájához és I. Károly kincstári taktikázásához hasonlítva! De saját korában nem ítélték meg ilyen kedvezően takarékoságát. Hogy mit jelent ez pontosan? „Nincs sok precedens a bőkezűségére – mondja egy kortárs – sem egyes embereknek szóló adományaira... A jótékonyága hivatalainak adott kölcsönökben mutatkozott meg, az igazságszolgáltatás helyein; de a készpénzzel és nagy összegekkel nagyon óvatosan bánt.”¹⁰ Más szavakkal udvaroncainak nem készpénzt adott, hanem jogokat, amelyeket felhasználhattak saját területükön: Sir Walter Raleigh-nak a jogot, hogy kifossa Bath, Wells és Salisbury püspökeit, és hogy beavatkozzon termelő és vásárló viszonyába; Essex earlje megkapta a jogot, hogy eladja az édes borok forgalmazásának monopóliumát kereskedőknek, akik azzal kárpótolták magukat, hogy megemelték az áraikat. Ezeknek a „douceur”-oknak köszönhetően, amelyeket kitalált, sikerült alacsony szinten tartania az adókat és elégedetté tette a hivatalnokokat is.

Akár emelték az adókat, akár nem, minden európai uralkodó az ő példájukat követte. Nem volt más lehetőségük. Nem volt készpénzüik, és így, ha ki akarták fizetni a szolgálkat, megjutalmazni kegyenceiket, vagy kölcsönöket fizetni, emelniük kellett az árakat, vagy túlfizetni. Királyi birtokokat adtak bérbe tényleges értékük negyedéért, vagy kevesebbért, hogy hivatalnokaikat és udvaroncaikat a különbségből el tudják látni. Monopóliumokat adtak bérbe, amelyek a valós értékük negyedénél is kevesebbet hoztak így a királyi kincstárba. Felújítottak rég elfeledett adókat, vagy még lehetetlenebb új adókat vezettek be, amelyekkel hatalmas, négyszeres terheket róttak az adófizetőkre. Franciaország királya például arra kötelezte alattvalóit, hogy több sót vásároljanak, mint amire szükségük volt, hogy így is növelje a gabelle-jövedelmeket. Mindannyian tudjuk, milyen nehézkessé vált az élelmiszer-ellátás megszervezése I. Erzsébet és I. Jakab uralkodása alatt. Mindketten

láthatóan négyszer értékesebbnek tartották ezt a területet, mint amennyit a kincstárnak hozott. Valójában azonban még ennél is többet ért.¹¹

Azonban nem csak a korona cselekedett így. Az eljárás általános volt. Nagy emberek hasonlóképpen jutalmazták klienseiket. Így épült ki a patronálás rendszere, amely majdnem szétzüllesztette a monarchikus rendszert. Franciaországban mindez a klienseken keresztül történt („... le grand nombre d'officiers que son crédit avoit introduit dans les principales changes du royaume”)... ez tette lehetővé, hogy Guise hercege ellehetetlenítse a királyi kormányzatot, ellenőrzése alá vonja a francia általános rendi gyűlést és kis híján trónra juttassa saját dinasztiáját a Valois-k rovására. Mindez azért történt, hogy megelőzzenek egy olyan kellemetlenséget, mint amit IV. Henrik okozott, amikor bevezette a *Paulette* intézményét, és ezzel örökölhetővé tette a hivatalokat, ami jelentős bevételhez juttatta a koronát. Ez persze nem oldotta meg a probléma szociális részét, de lehetetlenné tette az arisztokrácia számára a visszaéléseket.¹² I. Erzsébet Angliájában Leicester grófja hasonló patronálási rendszert épített ki („Leicester's Commonwealth”), amelynek ellenlábasa Lord Burghley *regnum Cecilianuma* volt. I. Erzsébetnek sikerült ellenőrzése alá vonnia Leicester tevékenységét, de a gróf szellemi örökösét, mostohafiát, Essex herceget nem tudta megállítani. Essex Anglia Guise hercege volt ezekben az időkben. Guise-hez hasonlóan őt is hamarosan eltávolították a hatalom közeléből. Később Buckingham hercege építhetett ki királyi engedéllyel hasonló patronálási rendszert, de azután őt is hamarosan eltávolították.

Ebből a szempontból az egyház hasonló volt az államhoz: tulajdonképpen az: államapparátus egyik része lett, és így, szociológiai szempontból, a bürokratikus struktúra egyik elemévé vált. Eredetileg megkísérelték a két rendszer szétválasztását. A reformáció mozgalma sok szempontból felkelésként értelmezhető a pápai udvar ellen – az udvar kifejezést természetesen most is a legszélesebb értelemben használjuk – mégpedig olyan felkelésként, amely nem nemzeti mozgalom az idegen egyház ellen, hanem társadalmi felkelés a világias, költséges és nagyszámú személyzetet foglalkoztató hatalom ellen, és főleg a szerzetesrendek ellen, amelyek túlnőttek a dolgozó rendeken és az egyházi struktúrán. Példaként csak el kell olvasnunk Trent tanácsának történetét: a protestánsok kizárása rámutat arra, hogy a katolikus érdekek megegyeztek. A protestáns társaságok a forradalom során megszabadultak a pápai fennhatóságtól. De még a protestáns hercegek is, mint hercegek, elfogadhatóbbnak tartották átvenni, mint lerombolni az egyházi bürokráciát. A katolikus hercegek még ennél is messzebb mentek: egyaránt elfogadták a már meglévő egyházi struktúrát és az ellenreformáció pozitív vívmányait. Az ellenreformáció értelmezhető olyan mozgalomként, amely céljaul tűzte ki a szellemi és erkölcsi reformot, ugyanakkor azonban a bürokrácia „bosszantásaként” is felfogható. A hercegek úgy találták, hogy számukra kifizetődő elfogadni ezt a mozgalmat, és cserébe ellenőrzésük alá vonták a folyamatot, így a patronálás új formája jött létre, valamint megtalálták a szert a társadalmi problémák csillapítására. A katolikus hercegek patronálása laikusokra és egyháziakra egyaránt kiterjedt. Az egyház semlegesítette potenciális kritikusait; és az új vagy megerősített egyházi szabályok az evangelizáció révén kibékítették a társadalmat azzal a teherrel, amelyet kivetettek rá. Ennek következtében az ellenreformációt támogató katolikus hercegek általában képesek voltak arra, hogy elnyomják a változtatásra törekvő erőket, amelyek támadásainak a protestáns hercegek inkább ki voltak téve. Közhelyszerűen hangzik, de talán az az igazság, hogy a papság volt a monarchiák egyetlen konzerválója. De még a protestáns monarchiákban is érezni lehetett az egyház bürokratikus nyomását, amit ezek az

államok rossz néven is vettek. Az egyház – mondták – magával hordja az állandóan távol lévő papok terhét, a címekre és rangokra éhes laikusokét, a megszámlálhatatlanul sok egyházi hivatalnokokét és azokét a parazitaként élősködőket, akik boldogan éltek az egyházi javadalmak jövedelmeiből. Az egyházi birtokokat, a koronabirtokokhoz hasonlóan, rendszeresen a valós érték töredékéért adták bérbe. Nem csak az állam, az egész társadalom „fejnehéz” volt.

Ráadásul, ahogyan a XVI. századot felváltotta a XVII. század, az egyre költségesebb hivatalok száma megsokszorozódott, és túlnőtt az állam szükségletein. Eredetileg ezen szükségletek hatására nőtt a hivatalnokok száma, most azonban ez a folyamat megfordult, és a hivatalnokok kedvéért hoztak létre újabb és újabb hivatalokat. Az adminisztráció minden területén a növekedés volt jellemző. Amint azt Parkinson törvénye is kimondja, a hivatalt viselők arra törekedtek, hogy még több hivatalt hozzanak létre, így növelve saját fontosságukat, vagy így teremtsenek lehetőségeket barátaik, vagy rokonaik számára. Ahol manapság ilyen „infláció” előfordul, a kincstár lehetőségei keretét szabnak a növekedésnek; a XVI. században azonban nem ez volt a jellemző.

A hivatalviselés azonban nem csak haszonnal, hanem felelősséggel és problémákkal is járt. A hivatal megszerzésénél sokkal nehezebb volt annak megtartása. És ez nem csak a bürokrácia alsó lépcsőfokain volt jellemző, hanem a legmagasabb körökben is. Az egyik évben még a világ élén látjuk Lerma-t, Buckinghamet és Medici Máriát, a következő évre azonban már eltűnnek. Lerma megbukott, és csak római bíborossá való kinevezése mentette meg; Buckinghamet meggyilkolták, Medici Mária külföldre menekült. A helyükön nagyobb, félelmetesebb, eltökéltebb alakokat látunk: Olivares grófját, akinek haragos, duzzadt arca gyakran jelenik meg Velazquez vásznain; Straffordot és Laud-ot, a könyörtelen párost, a tökéletesség prófétáit egyházon és államon belül egyaránt; Richelieu bíborost, a vasakarátút, aki Franciaországot átalakította és irányította. Az irodalomban ugyanez figyelhető meg. A stílus megváltozott. A sokoldalú Shakespeare, Cervantes és Montaigne szkepticizmusa és világfelfogása után hirtelen egy új korszakban találjuk magunkat: az ideológiai lázadás korában; Milton az Állam és Egyház feltámadásáról ír, jellemző a konzervatív pesszimizmus, cinizmus, és az illúziók elvesztése. A korszakot John Donne, Sir Thomas Browne, Quevedo és a spanyol barokk fémjelzi: az a barokk kor, amelytől Geralt Brenan azt mondja: „... fukar, beszűkült kor volt, amely magába fordult, és lerombolta az önbecsülést és a jövőbe vetett hitet.”¹³

Hasonlóképpen lehetne jellemezni a puritanizmust is, amely az 1620-as években támadásba kezdett a reneszánsz udvarok ellen. Természetesen vannak különbségek a módszerek és személyek tekintetében, és ezek a különbségek döntőek lehetnek – ki tudná megmondani, hogy mi történhetett volna, ha Laud érsek valóban „Anglia Richelieu”-jévé válik, ahogyan Sir Thomas Roe gondolta? Magában a társadalomban is különbségek voltak. De ha közelebbről szemléljük a dolgokat, megállapíthatjuk, hogy a társadalom „vállaira” rakott terhek egyformák, habár a „vállak” eltérőek. Például az angol udvartartás költségei főleg a dzsentri réteget terheltek, ők voltak az elsőszámú adófizető réteg: a közvetlen és közvetett adók Stuartok által megemelt összege az ő vállukat nyomta leginkább. A másik oldalon, Franciaországban a nemesség adómentességet élvezett, a *taille* és *gabelle*, amelyek összegét az első Bourbonok emelték fel, a parasztokra nehezedtek. Persze az sem kétséges, hogy az angol földbirtokosok is bérlőikre hárították az adó egy részét. Az is tény, hogy a francia parasztok elszegényedése csökkentette birtokosaik bevételeit. De a különbségek

akkor is meghatározóak. Szinte közhelyszerűen állították szembe a „facipőt és darócnadrágot hordó francia parasztot” és az „angol sikeres yeoman-t”. Ezt a bekövetkező események is igazolták: az angol forradalom nagyszabású volt és a dzsentri réteg irányította; Franciaországra viszont a húsz éven keresztül szinte évente kirobbanó parasztfelkelések voltak jellemzőek. Habár a lázadások eltérőek voltak, az őket kirobbantó sérelmek – az állam jellege és költségei megegyeztek.

Bárhova nézünk is, a terheket és problémákat láthatjuk. 1620 és 1640 között a vidék és az udvar bajai figyelhetők meg. Ezek a gondok elérik az angol parlament padsorait is az 1620-as évek elején. Megjelennek Bacon nagy eszméiben, amelyeket 1620 és 1625 között írt. (*Sediteon and Troubles, The True Greatness of Kingdoms*). Ugyanez jellemző Spanyolországban is, ez motiválja a cortes tiltakozásait, az *arbitristas* politikai röpiratait (Sancho de Moncada: *Restauración Poitica de Espana*, Fernandez Navarette: *Conservación de monarquías*, amely nagyszerű elemzése a spanyol társadalom gondjainak). Ide tartozik Olivares grófjának IV. Fülöphöz intézett hosszú memorandumja is,¹⁴ amely tulajdonképpen az országra vonatkozó új programját tartalmazta és az 1619 és 1621 közötti kritikus években íródott. A problémák megjelennek Richelieu *Politikai testamentumában* is, amely 1629-30-ban készült, olyan időszakban, amikor Európa szinte összes kormányát ezek a gondok foglalkoztatták, vagy legalábbis próbálták velük szembenézni, mielőtt még túl késő lett volna. Ezek a bajok nem alkotmányos jellegűek, nem a monarchiával vagy köztársasággal, koronával vagy parlamenttel kapcsolatosak. Nem is gazdaságiak: nem függenek össze termeléssel és módszerekkel. Lényegüket tekintve az emancipáció elérését célozzák meg, a centralizációs terhektől való szabadulást; az adók csökkentését, a felesleges, drága hivatalok megszüntetését, ideértve – még Spanyolországban is – az egyházi hivatalokat; a hivatalok kiürítésének eltörlését („...bárki, aki hivatalt kiürít, vagy vesz, zsarolónak tekinthető – és – ... amit drágán vettek, drágán is kell továbbadniuk”). Céljuk volt még a hivatalok örökölhetőségének megszüntetése, a felesleges közvetett adók eltörlése, amelyek oly kevés jövedelemmel szolgáltak a koronának, de amelyek bőségesen táplálták az udvar állandóan növekvő „naplopóhadát”.

Az udvar és az ország közötti ellentétek nőttek, és forradalmi helyzet jött létre az 1620-30-as években. De ezek a szituációk nem szükségszerűen vezettek forradalomhoz – és nem feltétlenül kellett erőszakos események ahhoz, hogy a termelés és társadalom új formáit megteremtse. A társadalom egy olyan szerveződés, amely jóval szívósabb és rugalmasabb, mint azt vizsgálói gyakran gondolják. Az egymással szembenálló rétegek közti határ soha nem egyértelmű, mindig befolyásolja azt az érdekek szövevénye. Hivatalnokok és polgárok, vásárlók és termelők, adószedők és adófizetők nem alkotnak tisztán szétválasztható csoportokat. Például valaki egyik percben a „vidékhez” tartozónak gondolja magát, a másik percben más összefüggésben azonban az „udvarhoz” való ragaszkodását fedezi fel. Az ilyen felfedezések azután kiszámíthatatlan hitehagyottsághoz vezethetnek. Éppen ezért a társadalmi ellentétek csak ritkán, vagy egyáltalán nem vezetnek egyértelmű szakadáshoz: gyakrabban eredményeznek belső megosztottságot, amelynek lépcsőfokait nem az eredeti társadalmi problémák, hanem a beavatkozó politikai erők és hibák határozzák meg. Így azután, ha ezt a szálát tovább akarjuk gombolyítani, a forradalmi helyzetektől egészen a forradalomig, akkor figyelembe kell vennünk a történéseket és ballépéseket, amelyek mindenütt eltérőek, és amelyek variációi magyarázatot adnak, ha csak részben is, a kirobbanó forradalmak különbözőségére.

Talán akkor láthatjuk legjobban a problémát, ha megvizsgáljuk az elkerülhető forradalmakat. Ha a reneszánsz udvarok továbbéltek volna, akkor is végre kellett volna hajtaniuk néhány változtatást. Egyrészt meg kellett volna szüntetniük a parazita módjára élősködő bürokráciát; másrészt a valóban hasznos munkát végző adminisztrációnak igazodnia kellett volna az ország gazdasági kapacitásához. Az első program adminisztratív, a második gazdasági reformot jelentett. Az első elég könnyű volt megfogalmazni – bármelyik vidéki úr megtehetette volna néhány szóban – de nehéz volt a kivitelezés, egy élősködő, de életerős és hatalommal rendelkező réteg számának csökkentését jelentette; és ámbár ez kivitelezhető volt forradalom nélkül is, amint az a XIX. század Angliájában látjuk – csak el kell olvasni az 1831-es *Extraordinary Black Book*ot, hogy megfigyeljük azt a hatalmas, semmittevő udvartatást, amely a XIX. században az udvar körül kialakul – mégiscsak kivételes és bonyolult folyamatról van szó. A második pontot már sokkal nehezebb definiálni; egy gazdasági rendszer felfedezéseként vagy újra felfedezéseként lehetne a legáltalóbban. Azonban ilyen meghatározás nem merült fel a XVII. századi gondolkodókban, és valójában csak nagyon kevesek mutattak rá arra egyértelműen, hogy milyen gazdasági rendszerre van szükség.

Hogy milyen volt ez a rendszer? Nem volt „kapitalista” rendszer, vagy ha mégis, akkor sem hozott semmi újdonságot. Nem járt forradalommal vagy a termelési mód és társadalmi rend változásával. A kor gondolkodói sem voltak szószólói: nagy általánosságban elmondható, hogy támogatói konzervatív gondolkodásúak voltak, akik egyáltalán nem, vagy csak kevésbé kívánták a politikai változást. Az igazsághoz tartozik az is, hogy a gazdasági program, amelyet támogattak, modern feltételeknek akart megfelelni, de példait a múltból vette. A rendszerben az új, központosított monarchia ideája jelent meg, kiegészítve a régi, kipróbált gondolattal, amely a középkori kommunákat jellemezte: a merkantilizmussal. Milyen volt a középkori városok politikája? A nemzeti gazdaság előtérbe helyezése jellemezte – a városállam keretein belül. A város egyszerre volt politikai és gazdasági egység. Törvényhozása a kereskedelmi szabályokon alapult. Ellenőrizte az árakat és béreket, korlátozta az árubehozatalt saját manufaktúrái érdekeinek megfelelően, előmozdította a kereskedelem lényeges ágainak fejlődését (halászat és hajóépítés), szabályozta a vámmentességet. A hasznat nem felesleges fényűzésre fordították, nem is háborúkra, hanem a gazdaság szükségleteire és új piacok meghódítására; az oktatás fejlesztésére, anyagi jólét biztosítására és a szegények segélyezésére. Röviden, a város felismerte, hogy életének alkalmazkodnia kell a megélhetés szabályaihoz. A XVI. században a városok felvirágoztak, túlnépesedett fővárosokká váltak, a kereskedelem és pénzváltás központjai lettek, a régi polgári bölcsességekről azonban megfeledkeztek. Most, a XVII. században, a pazarló reneszánsz udvarokban újra felfedezték ezeket az elveket. A gazdaság értői ennél is tovább szerettek volna menni, és felújítani őket.

Természetesen a megváltozott körülmények között valósították volna meg ezeket az elveket, a különböző nemzeti sajátosságoknak megfelelően. Abban mindenki egyetértett, hogy a hercegek minden tőlük telhetőt megtettek, a folyamat már nem volt visszafordítható. Az új nemzetállamok fennmaradtak. De most – mondták a reformerek – itt az ideje, hogy különböző feltételeik között a városok régi, jól bevált szabályait alkalmazzák. Csökkentsék feleslegesen nagy számú udvartartásukat, hatalmukat pedig állítsák a gazdaság szolgálatába. Részesítsék előnyben a szorgalmasan dolgozókat az arisztokrata vagy pseudo-arisztokrata hidalguia-val szemben. Támogassák az ipart, biztosítsák az élelmiszerellátást, töröljék el a

belső vámkokat, tegyenek meg mindent a jólét érdekében. Racionalizálják a gazdaságot, csökkentsek az egyházi és állami apparátust. Visszajára fordítva Parkinson bürokráciára vonatkozó törvényét, redukálják a „keltető” számát, amelyek hozzájárultak a bürokráciában dolgozók számának növekedéséhez: a középiskolákét Angliában, a főiskolákét Franciaországban, a monostori iskolák és teológiai szemináriumok számát Spanyolországban. Ezek helyett építsék ki a helyi népoktatás feltételeit: a képzett munkás, mint a társadalom alapja, most sokkal fontosabbnak tűnt, mint a foglalkoztathatatlan egyetemi végzettségű, aki hivatalra vár, amelyet azonban az új reneszánsz szinte eltüntetett. „A középiskoláról szólva – jelentette ki a nagy gondolkodó, Francis Bacon –... túl sok van belőlük”: túl sok az egyszerű emberek számára, akik közül sokból vált rossz „tudós”; Bacon és társai az oktatás típusának megváltoztatását támogatták, esetleg az anyagi eszközök átcsoportosítását az elemi oktatás javára. Túl sok főiskola működik, jelentette ki a Francia Akadémia alapítója, Richelieu bíboros: a betűvetéssel való ellenőrizhetetlen kereskedelem teljesen elűzi a kereskedőket, akik „az államot gazdagsággal koronázták meg”, és lerombolja a mezőgazdaságot, az emberiség igazi édesanyját”. Túl sok kolostor működik, mondta ki Kasztília Katolikus tanácsa 1619-ben. Túl sok van belőlük, mondták, és arra kérték a pápát, hogy engedélyezze számuk csökkentését. Ámbár az egyén számára a legtokéletesebb állapot a kolostori, ez nem vitás, de „a közösség számára ez káros és előítéletekkel teli”. A kolostorok túlnőttek a vallás szükségletein, mondta Kasztília cortese: az emberek inkább a szükség elől menekülve és a semmittevés gyönyörűségéért csatlakoznak, nem pedig elhivatottságból. Így aztán országról országra nőtt a tiltakozás. Ez volt tehát a reneszánsz és reformáció oktatásügyének mozgatórugója, és hatása az ellenreformáció vallásszemléletén is érzékelhető.¹⁵ Szétválasztani a nyomasztó és költséges egyházi és állami színekúrát, és visszatérni a városok régi merkantilista politikájához, amely a társadalom gazdasági érdekeltségein alapult – ez volt a két legfontosabb lépés a forradalom elkerülése érdekében a XVII. században. Hogy mennyire lehetett bármelyiket is alkalmazni Nyugat-Európa államaiban? A válasz tanulságos. Ha sorjában megnézzük azokat az államokat, amelyek egyik vagy mindkét politikát alkalmazták, láthatjuk, hogy az általános válság mindegyikükre hatott, de különbözőképpen.

* * *

Spanyolország egyik politikát sem adoptálta. Az ok nem a figyelmeztetés hiánya volt. Kasztília cortese, az államtanács, az *arbitristas*, államférfiak állandóan hangoztatták a hivatalnokok és egyháziak számbeli csökkentésének szükségességét és szorgalmazták a merkantilista politika bevezetését. 1619-ben III. Fülöpöt arra ösztönözték, hogy a társadalom egyik terhét, a hat évvel azelőtt létrehozott száz *receptores* hivatalát megsemmisítse, még ha ez azzal is járt, hogy a hivatalért kapott pénzt vissza kellett fizetnie a hivatalnokoknak. Ugyanebben az évben a spanyol követek legnagyobbika, Gondomar, aki következetes merkantilista volt, azt írta, hogy az egyházat és az államot egyaránt veszélybe sodorta az egyháziak számának növekedése, mivel „... már több a pásztor, mint a nyáj”. Azt is hozzátette, hogy ez az állam más területén is igaz, hiszen az *escribanos*, *comisarios*, és *alguaziles* hivatalnokok, száma rövid idő alatt megsokszorozódott, de a földművesek, hajók és a kereskedelem aránya nem nőtt ilyen gyorsan.¹⁶ Két évvel később, a gazdasági válság nyomására és a kiújuló háborúk hatására úgy tűnt, hogy valaminek történnie kell. IV. Fülöp uralma a híres *capítulos de reforma*ciónnal kezdődött. A királyi hivatalnokok számát törvény szabályozta.

A következő évben a király kijelentette, hogy túl sok hivatal működik, ami káros az államra („... a hivatalok többségét kiárusították, és a hivatalnokok ki akarják gazdálkodni az összeget, amelyet a hivatalért fizettek.”), és az *escribanos* nagy száma sérelmes a társadalom számára („... jelen pillanatban számuk túl magas, és még most is növekszik.”); a kasztíliai hivatalnokok számát egyharmadára kell csökkenteni, és nem lehet új hivatalnokokat felvenni.¹⁷ Egy pillanatra úgy tűnt, hogy sikerült kezelniük a problémát. A háborúpártiak vezetői maguk is felismerték Spanyolország gyengeségének okát. A *Las Pazes* – a sikeres békeszerződések, amelyeket 1598-ban, 1604-ben és 1609-ben kötöttek – célja az volt, hogy visszaállítsa az ország erejét; a békék azonban a merkantilista Hollandiát erősítették, és tovább gyengítették a bürokrata Spanyolországot.¹⁸ Ezek után a háború szükségszerű volt, de még a háborúzáshoz is a társadalom reformjára volt szükség. A bürokrata állam háborúban és békében egyaránt megbukott.

Így beszéltek a reformerek az 1620-as években. De hangjukat hamarosan elnyomták, mivel nem volt társadalmi vagy intézményi tömegbázisuk, amely tiltakozásukat hatékonyá tette volna. A kasztíliai középosztály gyenge volt, és ide tartoztak a hivatal viselők is; a régi cortessel rendelkező városokat elnyomta Burgundia, ami ellen egy századdal korábban lázadt utoljára; Kasztília cortese pedig arisztokrata testület volt, amely nem tudott mást tenni, mint akadékoskodni. Ezen kívül a háború, amely felfedte a bürokratikus rendszer gyengeségét, egyben meg is akadályozta a rendszer bármilyen reformját. Néhány változtatással próbálkoztak, vagy legalábbis írásban rögzítették őket¹⁹, azután a helyzet hamarosan megváltozott. A sürgető anyagi szükségletek hatására a kormány kénytelen volt kihasználni az államgépezetet, és nem hajtott végre reformokat a jövőbeni hatékonyság érdekében. A reformerek elképzeléseiről hamarosan megfélemdtek, és 1646-ban a Kasztíliai cortes szentelt figyelmet elégedetlenségüknek. A tiltakozások ellenére a hivatalok száma nem csökkent a háború ideje alatt, sőt megsokszorozódott. Egy elnök és három pénzügyi tanácsos helyett ezután három elnök és tizenegy tanácsos működött közre; három *contradores* és egy *fiscal* helyett tizennégy *contradores* dolgozott; a négy háborús ügyekben jártas tanácsos helyét negyvenen foglalták el, és ők mindannyian, fizetéssel vagy anélkül (fizetésük, járandóságuk egyébként megháromszorozódott) szórakoztak, költségekbe verték magukat, szállással és kiváltságokkal rendelkeztek.²⁰ A terhek eloszlása talán arányosabb volt az országban, de számszerű csökkenés nem történt.²¹ Még a spanyol gazdaság sem volt képes ilyen terhelést elviselni. Mindeközben a spanyol nemzeti vagyon nem nőtt, hanem csökkent. A merkantilisták hangját elnyomták. A spanyol kereskedelmet átvették az idegenek. Az ország ereje szétmorzsolódott a megreformálatlan *ancien régime* súlya alatt. Egészen a következő évszázadig várni kellett az *arbitristas új* generációjára – filozófusokéra, akiket az angol és francia példa inspirált – akiknek talán lesz erejük és akaratuk ahhoz, hogy egy új dinasztiaát ösztönözzenek a régi reformok végrehajtására, amelyeket már III. és IV. Fülöp idejében is követeltek.²²

* * *

Ettől lényegesen eltérő volt a független északi tartomány, *Hollandia* helyzete. Hollandia volt az első európai állam, amely megszüntette reneszánsz udvarát, és az udvar, amit elvetettek, saját udvaruk volt, a legnagyobb, legbőkezűbb mind közül, a burgundiai, amely V. Károly lemondása után elköltözött, és olyan sokáig létezett Spanyolországban. A XVI. századi németalföldi felkelés persze nem a társadalom közvetlen felkelése volt az udvar ellen.

De az elhúzódó harcokban az udvar maga – legalábbis azokban a tartományokban, amelyek kinyilvánították függetlenségüket – oknak számított. Ott a háborús nyomás hatására a burgundiai udvar egész apparátusa eltűnt. Ugyanez történt az egyházzal is, az állam ezen hatalmas, korrupt részlegével, amelyet II. Fülöp ügyetlenül meg akart reformálni, és amelynek túlkapasai vezettek a felkeléshez. Eleinte úgy tűnt, az egyház fennmarad. Bármi is volt a háború oka, az Egyesült Tartományokban való vált mellékesen az is, hogy megszabadultak attól a rendszertől, amelynek nyomása egy generációval később forradalmi helyzethez vezetett más államokban. Ezekben a tartományokban ilyen helyzet nem alakult ki. Oránia hercegének udvara továbbfejlesztette a régi udvar néhány jellemzőjét, de valóban csak néhányat; és amilyen szűkösen kezdték megtehetők, hogy időről időre javítsanak a helyzeten. Az persze nem kérdés, hogy a XVII. századi Hollandiát is érintette a válság – 1618-ban, 1650-ben és 1672-ben, de ezek politikai jellegű válságok voltak, amelyek nem az 1640-es, hanem az 1688-as angol forradalomhoz hasonlíthatók inkább; éppen ezért megoldani sem volt nehéz őket. A szociális problémák már nem voltak égetőek, a súlyos államapparátust megtisztították: a társadalom szilárd alapokon állt.

Azonkívül, hogy inkább „baleset” mint tudatos tervezés szabadította meg az Egyesült Tartományokat a reneszánsz államiságtól, az ottani politika megvalósította a másik, gazdasági jellegű reformot is, amelyről már szoltunk. Nem állíthatjuk, hogy Hollandiában polgári vagy kapitalista forradalom zajlott volna le.²³ A holland ipar aránylag jelentéktelen volt. De Hollandia új irányítói, akik azt tartották szem előtt, hogy nehezen megszerzett szabadságukat megtartsák, elhatározták, hogy utánozni fogják azon régi merkantilista közösségek módszereit, amelyek képesek voltak megtartani függetlenségüket századokon át, okosan kombinálva a kereskedelmi jólétet és a tengeri hatalmat. Átvéve az itáliai technológiát, üdvözölve az antwerpeni szakértőket, és követve a jól bevált velencei politikát, a XVII század folyamán Amszterdam észak Velencéje lett. A XVII századi Hollandia gazdaságának eredetisége abban állt, hogy a városok merkantilizmusa a reneszánsz hercegek győzelme után és uralma alatt sem tűnt el, így képes volt a megújulásra.

* * *

Persze volt középút is a teljesen megreformálatlan Spanyolország és a tökéletesen megreformált Hollandia között, és az ezt bejárók közül talán a Bourbonok *Franciaországa* a legérdekesebb. Franciaországot is megérintette az általános válság, ez nyilvánult meg a Fronde mozgalomban, amely forradalom volt, ha mégoly kicsi is. Az eredmény, Spanyolországhoz hasonlóan, a monarchia győzelme volt. A válság és az ellenségek feletti győzelem hatására az ancien régime fennmaradt Franciaországban, és még másfél évszázadig jellemezte az országot. XIV. Lajos monarchiája azonban nem hasonlított IV. Fülöp és V. Károly spanyol királyságához. A francia monarchia gazdaságilag nem volt élőködő. Az ipar, kereskedelem és tudomány virágkorát élte, és fejlődött Franciaországban a „polgári forradalom” bukása ellenére, nem kevésbé, mint Angliában, ahol a forradalom sikerrel zárult. Minden arra mutat, hogy 1670-ben, Colbert korában az abszolutizmus és az *ancien régime* tökéletesen megfért a kereskedelmi és ipari fejlődéssel és hatalommal.

És valóban, miért ne? Ami a múltban a fejlődést akadályozta és a társadalmi válságot okozta, az nem maga a kormányforma volt, hanem annak visszaélései; és bár kiváltó okaként elbukhattak volna, megváltoztatásukhoz nem feltétlenül volt szükség háborúra. Mindig ott volt a reform lehetősége. Nem szükséges leégetni az egész házat ahhoz, hogy sült malacot

együnk. És ámbár Franciaország is lángra lobbant a XVI. században (Hollandiához hasonlóan), amikor is néhány felesleges terhet leráztak, a következő évek reformokat hoztak. A harc tulajdonképpen előkészítette a terepet a reformok számára. A XVI. századi francia polgári forradalmak nem csak szenvedést, de néhány pozitív változást is hoztak. Felégették a nagybirtokosok túlzott védnökségét, és csökkentették az udvar befolyását a király javára. IV. Henrik, Oránia hercegéhez és II. Károly angol királyhoz hasonlóan úgy találta, hogy uralkodásában megszabadulhat néhány régi élőködőtől: megengedheti magának, hogy megújítson egy-két dolgot. És ezen az alapon (*tabula partim rasa*) képes volt adminisztratív változtatásokra. Az 1604-es törvény, a *Paulette*, amely rendszerezte a hivatalok kiárusítását, legalább szabályozta a visszaéléseket, ami miatt gyakran méltánytalanul kárhozták ezt a törvényt. Sully *économies royales*-e segítségével távol tartotta a pazarlást a tróntól. És Richelieu az 1630-as években nem csak medített egy teljes körű merkantilista politikán Franciaország számára; akár háborúk közepette is végrehajtotta a változtatásokat Laud-hoz és Olivareshez hasonlóan, akiknek szintén nem számított, hogy háború vagy béke van-e körülöttük. Richelieu szabályozta a legdrágább és legnehezebben ellenőrizhető részleget, a királyi háztartást.²⁴ Ezeknek a változásoknak köszönhetően Franciaországban az *ancien régime* tovább létezett és megerősödött. A reformok nem voltak ugyan radikálisak, de legalább elégségesnek bizonyultak egy időre.

A francia megoldás persze nem volt örökéletű. A XVII. század elején a francia kormányzat egyetlen előnye az volt, hogy megszabadult terhei egy részétől: kevésbé terhelték adósságok, mint a spanyolokat, akik a múlt öröksége alatt nyögtek. Az idő előrehaladtával azonban a régi teher visszatért. XIV. Lajos uralmának végét a hivatalok és egyházi javadalmak számának növekedése jellemezte. A cél egyértelműen a hivatalok kiárusítása volt. A háborús nyomás már a korai években hasonló következményekkel járt. Spanyolországhoz hasonlóan Franciaországban is újra és újra felmerült a hivatalok kiárusíthatóságának kérdése: a teljes eltörlés és a reform merült fel megoldásként; a kormányzat a reform mellett döntött minden alkalommal, de végül a francia monarchia, a spanyolokhoz hasonlóan, a háború tényével volt kénytelen szembesülni. Tervek megvalósítását kényszerűségből elhalasztották, és a reformok helyett a régi rendszert erősítették meg.²⁵ Richelieu volt az első, aki Olivarest követve megpróbálta kombinálni a háborút és a reformokat, de a végén – és ebben is Olivareshez hasonló, – feláldozta a reformokat a háború oltárán. Marillac épp az ellenkezőjét tette volna.²⁶ A XVII. század végére XIV. Lajos haszontalan hivatalok felállításával és kiárusításával fedezte háborúi költségeit. A század elején azonban egészen más volt a helyzet.



XIV. LAJOS FRANCIA KIRÁLY
ŐKORI CSÁSZÁRI DÍSZBEN

Nem vitás, hogy Richelieu és Mazarin sikeresen harcoltak azért, hogy fenntartsák a francia *ancien régime*-et a hugenotta felkelés és a Fronde mozgalom idején. Rendelkeztek egy olyan hadsereggel, amely teljes egészében királyi ellenőrzés alatt állt; olyan adóik voltak, amelyek nem a parlamentben hangadó nemességet terhelték, hanem a megfélemlített és széttagolódott parasztságot; mindehhez járult még saját politikai zsenialitásuk. De mögöttük állt az az államapparátus is, amely már átesett bizonyos reformokon: az Állam, amely Richelieu tervei és Colbert fogalmai szerint merkantilista állammá vált, ahol a szervezet a hasznót és hatalmat egyaránt szolgálja.

* * *

És végül itt van *Anglia*. Angliában a korona nem rendelkezett a franciához vagy a spanyolhoz hasonlítható politikai hatalommal, és az adók a dzsentri réteget terhelték, azt a réteget, amely a grófságokban és a parlamentben egyaránt meghatározó erőt képviselt. Éppen ezért Anglia számára létfontosságú volt, hogy felismerje és kezelje a problémát. Hogy mennyire voltak erre képesek? A kérdés megválaszolásához meg kell vizsgálnunk a probléma mindkét oldalát: az adminisztratív és gazdasági szempontokat egyaránt.

A XVI. században az angol államapparátus nem szenvedett és nem is húzott hasznót olyan eseményekből, mint amilyenek a holland vagy francia helyzetet jellemezték. A Tudorok reneszánsz udvartartása, amelynek Erzsébet-kori fősvénysége legendás volt, és amelynek nagysága és ceremóniái olyan nagy hatással voltak az idegen látogatókra, túlélte a századot, és az új évszázadnak is része volt, amikor is I. Jakab király minden addiginál nagyobb pompában élt kegyenceivel. Francis Bacon már 1604-ben figyelmeztette az új királyt az ebből fakadó veszélyekre. Szerinte az udvar olyan, akár a csalán: gyökere, azaz a Korona „méreg és rosszindulat nélküli, de levelei mérgezőek és érintésük égető fájdalmat okoz.”²⁷ Két évvel később I. Jakab király legnagyobb minisztere, Robert Cecil, Salisbury grófja „forradalmat” indított az udvar terhei ellen, és 1608-ban főkinccstartóként minden energiáját arra fordította, hogy nagyszabású és hatékony megoldást találjon a probléma egészére. Megpróbálta megreformálni a földadók rendszerét és a királyi birtokok bérbeadását. Változtatni akart a királyi háztartáson, liberalizálni akarta a mezőgazdaságot, és eltörölni az elavult szolgálatokat, és helyettük olyan formákat bevezetni, amelyek több befolyó jövedelemmel kecsegtetnek. Mindezt úgy próbálta megvalósítani, hogy a megrázó kódatás minél kisebb legyen az udvar számára. 1610-ben Salisbury kockára tette politikai karrierjét nagyszabású átszervezési programja érdekében. De szándékát nem tudta végigvinni. Az udvaroncok és hivatalnokok, akik ezekből a javakból éltek, mozgósították az ellenzékét, és a király, aki hallgatott rájuk, és arra a jövedelemre gondolt, amit még kipréselhet a régi rendszerből, megtagadta a reformokat. Bukása után Salisbury két éven belül meghalt, kegyvesztetten, teljesen elhagyatva és kitaszítva abból az udvartartásból, amelyet meg akart reformálni, és a reformok által megmenteni.²⁸

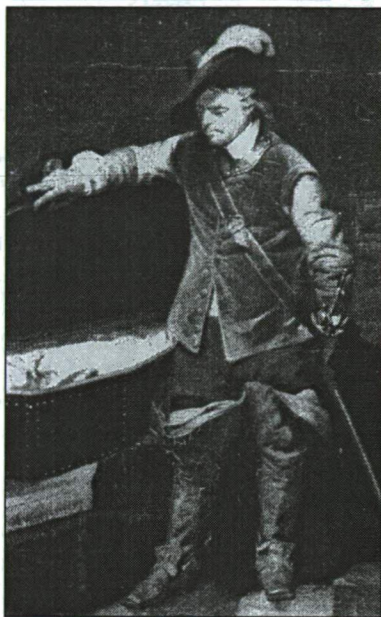
Salisbury után újabb reformerek vetették fel a változtatás szükségességét. Közülük a legnagyobb Francis Bacon volt. Bacon eredetileg ellensége volt Salisburynek, de annak halála után hasonló utat követett. Diagnosztizálta a problémát – talán nem is volt más, aki ennyire összefogottan és mégis minden részletre kiterjedően elemezte volna azt, és adta meg a lehetséges következtetéseket – de királyi engedély nélkül semmit sem tehetett a helyzet javítása érdekében. Ezt az engedélyt azonban nem kapta meg, így elmozdították hivatalából. Bukása után, a válság éveiben maga az udvar is riadót fűjt, és úgy tűnt, hogy egy új reformer

megkapja a lehetőséget a változtatásra. Ő volt Lionel Cranfield, Middlesex grófja, aki nekifogott, hogy legalább néhányat megvalósítson Salisbury javaslataiból; de az engedélyt hamarosan visszavonták. Cranfieldet is elsöpörte az udvari intrika, amelynek vezetője a király kegyence, Buckingham hercege volt, aki szervezője és kedvezményezettje is volt a kiárusított hivataloknak, javadalmaknak, szinekúráknak, monopóliumoknak, szabadalomleveleknek, mellékjövedelmeknek és címeknek, amelyek együtt táplálták az udvart.²⁹

Tettek-e valamit, hogy megváltoztassák az udvart? Látszólag igen. „Az udvar képe megváltozott” – írta Hutchinson asszony. I. Károly király feltűnően igénytelen volt apjához képest, de az ilyen igénytelenség, amint I. Erzsébet esetében is láttuk, aránylag jelentéktelen. Laud és Strafford harcot indítottak az udvari korrupció ellen, amikor gyanús jeleket láttak, de a rendszer alapjait érintetlenül hagyták. Ha megfigyeljük a rendszert, azt látjuk, hogy a költségek erre az időszakra sem csökkentek, sőt mi több, nőttek. Buckingham idejében a legnagyobb udvari ünnepet a király saját maga szórakoztatására szervezte 1626-ban, amelynek költségei 4000

fontot tettek ki; ez az összeg 1634-re 15 000 fontra emelkedett. Egy kiárusított hivatal 5000 fontot hozott 1624-ben, és 15 000 fontot vitt el 1640-ben. Gyámságok, amelyek 25 000 fontos jövedelmet hoztak a koronának, amikor Salisbury 1610-ben megpróbálta megszüntetni őket, 1640-ben 95 000 fontba kerültek. Az elvesztegetett összegek aránya sem volt kisebb. Ahogy Clarendon írja: „Az irigység és szemrehányás a királynak jutott, a haszon azonban másoknak”.

Az angol királyi udvar 1640-ben még mindig megreformálatlan volt, a spanyol udvarhoz hasonlóan. De mi volt az angol gazdasággal? Itt már nem találunk párhuzamot. Angliában nem volt egyértelmű a szakítás az udvar és az *arbitristas* között, ami Spanyolországban teljesen magától értetődő volt. A korai Stuart kormányzat figyelemmel kísérte a kereskedelem ügyeit. Hallgattak a londoni Cityre. Gazdasági módszereikkel ösztönözték a főváros fejlődését, az ipari beruházásokat. Természetesen tevékenységüknek határokat szabtak, nem követték teljesen a szisztematikus merkantilista teóriákat. Kevesebb figyelmet fordítottak a társadalom alapjaira, mint az onnan befolyó jövedelmekre. Ettől függetlenül azonban sok helyen előnyben részesítették, vagy legalábbis engedélyezték a merkantilista politikát. Arra törekedtek, hogy különböző ipari eljárásokat meghonosítsanak, biztosítani akarták az alapvető nyersanyagellátást, monopolizálták a helyi halászatot, védték a hajózást, a béke hívei voltak külföldön és saját berkeikben is. Az uralkodásuk alatti évekre esik az angol kapitalizmus fejlődése, amelynek ők maguk is támogatói voltak. A növekedés minden addigi mértéket meghaladott. Sajnos az effajta növekedés eltolódást vont maga után, ami áldozatokat követelt. És amikor a politikai válság elmélyült, az eltolódás folytatódott, és az áldozatok száma nőtt, a meggyengült kormányzati rendszer már nem tudta tovább visszatartani a lázadó erőket, amelyeket provokált.



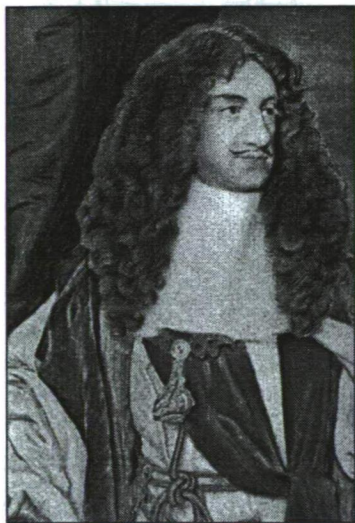
OLIVER CROMWELL I. KÁROLY
KOPORSÓJÁNÁL

1640-ben a hosszú parlament vezetői nem kerestek megoldást – mert nem volt szükségük rá – a korona gazdasági politikájának megváltoztatására. Egyetlen dologgal próbálkoztak: az adminisztráció javításával. Beedford hercege mint főkincstárnok, John Pym mint államkincstári kancellár azt tervezték, hogy folytatják Salisbury félbehagyott munkáját: megszüntetik a monopóliumokat, gyámságokat, a királyi felségjogon szedett adókat, csökkenteni akarták a felesleges kiadásokat, és újrászervezték volna a Stuart udvart, de racionálisabb, kevésbé költséges alapokon. Ezt megtéve folytathatták volna a királyság merkantilista politikáját, talán kiterjeszthették volna a javak felosztására, a munka racionalizálására, a társadalom alapjaira. Megtehették volna azt az angol monarchiában, amit Colbert véghezvitt Franciaországban. Minden, amit elvártak az volt, hogy az angol állam, a franciához hasonlóan, adjon engedélyt a végrehajtásra.

Maga a monarchia természetesen nem jelentett akadályt. Abszurditás azt állítani, hogy az ilyen jellegű politika végigvihetetlen forradalom nélkül. Ez nem volt lehetetlenebb 1641-ben, mint Salisbury és Cranfield idején. Nem feltételezhetjük, hogy a többnyire „emberi” akadályok – Buckingham vagy I. Károly felelőtlensége, Strafford maradisága – örökölt történelmi szükségszerűségek. A valóságban azonban ezek a gátak igenis közrejátszottak. Ha I. Jakabban, vagy I. Károlyban meg lett volna Erzsébet királynő intelligenciája, vagy XIII. Lajos tanulékonyága, az angol *ancien régime* alkalmazkodni tudott volna – méghozzá békés úton – a megváltozott körülményekhez már a XVII. században, ahogyan ez a XIX. században meg is történt. De ez nem történt meg, mert egyik tulajdonsággal sem rendelkeztek, és udvartartásukat sem reformálták meg. Megvédték rendszerüket régi formájában, fenntartották az utolsó pillanatig, adminisztratív, gazdasági téren és külsőségeiben egyaránt. Így lett az angol udvar az „utolsó reneszánsz udvar Európában”, amely megállíthatatlanul rohant katasztrófája felé: a megfontolt reformerek elűzése után a radikálisok kerültek előtérbe, akik még radikálisabb erőket mozgósítottak, amelyeket egyelőre ellenőrzésük alatt tartottak, és végül paloták kifosztása közepette, szobrok darabjai

között, a nagy reneszánsz udvar utolsó nyomai is eltűntek. A királyt megölték, pompás képeit eladták, még a szárnyaló gótikus katedrálisok is feledésbe merültek.

Így az 1640-es években, háború és forradalom közepette a legmakacsabb és legesendőbb reneszánsz monarchia, az angol politikai struktúra eltűnt. Nem a polgári és nem is a merkantilista forradalom tüntette el. Nem a burzsoázia volt az ellensége – a burzsoázia, amely, amint egy puritán lelkész panaszkolta, „egy kis kereskedelemért és haszonért” odaadná Krisztust, és akiket a király szabaddá tett.³⁰ Ugyanez igaz a merkantilistákra is. A legtehetségesebb puritán politikusok átvették a merkantilista politika agresszív formáját. Ebben a tekintetben egyszerűen folytatták a korona régi politikáját, és ebből kifolyólag ugyanazok az erők támadták és mozdították el őket, amelyek a forradalom kirombantásában is közreműködtek.³¹ Nem, az udvar győztes ellensége egyszerűen „az ország” volt: a bizonytalan, nem politizáló, de nagyon érzékeny emberek tömege, akik nem a monarchia ellen lázadtak (hiszen ragaszkodtak



II. KÁROLY KIRÁLY

monarchikus nézeteikhez), nem is a gazdasági archaizmus ellen (ők maguk is archaikusan éltek), hanem a hatalmas, állandóan növekvő, parazita módjára élősködő bürokrácia ellen, amely körülfonta a trónt, és túlnőtt Anglia gazdaságán. Ezek az emberek nem voltak politikusok, nem értettek a gazdasághoz, és amikor a monarchia süllyedni kezdett, úgy találták, hogy sem kormányozni, sem hasznot hajtani nem képesek. Végül lemondtak. Bekövetkezett a régi dinasztia restaurációja, az új merkantilista politika folytatódott. De a restauráció nem volt teljes. A régi visszaélések, amelyekre háború és forradalom sem talált megoldást, nem tértek vissza, és hamarosan végleg eltűntek. 1661-ben Salisbury „Nagy Szerződése” Bedford adózási rendszere végre megvalósultak. A régi királyi felségjogok – amelyeknek nem politikai tartalma, hanem megléte volt sértő – nem éledtek fel újra. II. Károly úgy kezdte uralkodását, hogy semmilyen reneszánsz udvari örökség nem terhelte.

* * *

Hát ilyen volt a XVII. század általános válsága. Nem az alkotmány és nem is a termelési rendszer válsága volt ez, hanem az államé, vagy még inkább állam és társadalom viszonyáé. A különböző országok eltérő módon találták meg a kivezető utat a válságból. Spanyolországban fennmaradt az ancien régime, de mozdíthatatlan teherként nyomta a hatalmát veszített államot. Másutt, Hollandiában, Franciaországban és Angliában a válság egy korszak végét jelezte: egy szuperszervezettől való megszabadulást, a visszatérést a felelősségteljes merkantilista politikához. A XVII. századra a reneszánsz udvarok olyan nagyra nőttek, annyit pazaroltak, és olyan mélyen megsebeztek a társadalmat, hogy csak korlátozott ideig virágozhattak, és ugyanennyi ideig tartott növekedésük és általános fejlődésük is. Amikor a prosperitás megszűnt, a hatalmas élősködő elbizonytalanodott. Ilyen értelemben az 1620-as években bekövetkező válság nem kevésbé fontos történelmi fordulópont, mint az 1929-es világválság; önmagában véve azonban nem több mint gazdasági bukás, amely tartós politikai változásra utal.

Mindent összevetve, a hercegi udvarok saját válságukként értékelték ezt a helyzetet. Néhányuk reformokkal próbálkozott, hogy lecsökkentsé „terjedelmét”. Orvoslóik mutatták az utat: példaként követték a régi városállamokat, elsősorban Velencét, amely maga is lecsúszóban volt, de Hollandia és Anglia számára a követendő modellt jelentette. És azután – kérdezték a páciensek – lehetséges és biztonságos az ilyen reform? Valóban képes-e egy monarchia átvenni egy modellt, ami ennyire republikánus? Bonyolultabb-e egy politikai operáció, mint egy önleépítő folyamat egy erős, privilegizált bürokrácián belül? Valójában a változtatás sehol nem zajlott le forradalom nélkül. Ha ezek az események korlátozottak voltak Franciaországban és Hollandiában, ez annak köszönhető, hogy a legnagyobb problémát egy-egy korábbi forradalom már megszüntette. Ezt támasztják alá a bekövetkező részleges reformok is. Angliában nem zajlott le ilyen előzetes forradalom. Sőt, az első Stuart uralkodók alatt a politika hanyatlása figyelhető meg. Richelieu zsenialitása, Mazarin simulékonysága helyett Buckingham felelőtlenségével, Strafford erőszakosságával és Laud állhatatos, egyetemes tudálékosságával találjuk szemben magunkat. Angliában a század közepének vihára, amely végigsöpört egész Európán, eltörölte minden idők legtörékenyebb, legtúlburjánzottabb, legridegebb udvarát.

Bibliográfia

- ☐ Trevor-Roper, Hugh: *Religion, the Reformation and Social Change*. London, 1954.
- ☐ Péter Katalin: *A barokk korszak magyar társadalma*. In MTA I. Oszt. Közl. 31. évf., 1979.
- ☐ Zimányi Vera: *Magyarország az európai gazdaságban. 1600–1650*. Bp., 1976., Akadémiai Kiadó.

Jegyzetek

- ¹ G. Rounel: *La Ville et la campagne au XVII. siècle dans le pays dijonnais* (Párizs, 1955). Séguier iratai franciául jelentek meg, B. F. Porschnev Narodnie Vosstaniya vo Frantsii pered Frondui, 1623–48 (Moszkva, 1948) című művének függelékében.
- ² Ez a gondolat Fritz Caspari nevéhez fűződik: *Humanism and the Social Order in Tudor England* (Chicago, 1954) 198–204 kk.
- ³ Megjelent: *Past and Present* (1954. május, 5. szám, 1954. november, 6. szám); újabb kiadása: *Crisis in Europe 1560–1660* (Szerk: Trevor Aston), 1965.
- ⁴ Úgy tűnik, Dobb csupán a következő állításokkal hozakodik elő a kapcsolat bizonyítására: (1) az agrárkapitalisták a parlamentet támogatták, a feudális földesurak pedig a királyt; (2) az ipari tőkészek teljes egészében a parlamentális rendet támogatták; (3) az iparosodott városok főleg a textiliparral foglalkozók radikálisok voltak. Az állítások egyike sem túl meggyőző. Az első pontatlan: csak néhány dokumentálatlan állítás maradt fenn arra vonatkozóan, hogy Oliver Cromwell agrárkapitalista lett volna (ami valószínűleg nem is igaz: valójában – saját szavaival élve „eltékozolta javait”, és önálló földbirtokosból bérlővé vált) és „Ireton, Cromwell főhadnagya egyszerre volt vidéki úr és szövetkereskedő” (amire nem ismerünk bizonyítékokat, forrásokat). Valójában a legbefolyásosabb „haladó földbirtokosok”, mint például Newcastle hercege vagy Worchester márk rojalisták voltak. A második állítás megalapozatlan és pontatlan: bárhol is vizsgáljuk meg az iparosodott polgárságot – például Yorkshire-ben vagy Wiltshire-ben úgy találjuk, hogy hovatarozásokat tekintve megosztottak. A harmadik pont helyes, de nem meggyőző: a pangó ipar munkásainak radikalizmusa származhat a depresszióból is, és nem feltétlenül a kapitalista érdekeltség motiválja.
- ⁵ Hugh Trevor-Roper: *The Union of Britain in the Seventeenth Century* (London, 1954) 445–67kk.
- ⁶ Fernand Braudel érintette a témát nagyszerű művében, melynek címe *La Méditerranée et le monde méditerranéen à l'époque de Philippe II* (Párizs, 1949) 285–91 kk
- ⁷ Godfrey Goodman: *The Court of King James I* (1839) I. köt., 279. p
- ⁸ A tárgyról általában lásd Federico Chabod esszéjét: *Y a-t-il un état de la Renaissance?* (megjelent: *Actes du colloque sur La renaissance Sorbonne*, 1956) Párizs, 1958. A milánói vonatkozású részekhez: F. Chabod: *Stipendi nominali e busta paga effettiva dei funzionari nell'amministrazione milanese alla fine del cinquecento* (In *Miscellanea in onore di Roberto Cessi II*) Róma, 1958 és *Usi e abusi nell'amministrazione dello stato di Milano. a mezzo il 1500* Lin: *Studi storici in onore di Gioacchino Volpe*) Firenze, é. n. A nápolyi vonatkozású részekhez: G. Coniglio: *Il regno di Napoli al tempo di Carlo V* (Nápoly, 1951) 11–12., 246. Stb. kk. Franciaországról lásd R. Doucet: *Les Institutions de La France au XVI siècle* (Párizs, 1948) 403 kk; vö. Menna Prestwich: *The Making of Absolute Monarchy 1559–1683* (In: *France: Government and Society*) Szerk: J. M. Wallace-Hadrill és J. McManners, 1957.

Lásd még:

- The Gentry 1540–1640* (Economic History Review 1953, 1. szám).
- J. E. Neale: *The Elizabethan Political Scene* (in *Proceedings of the British Academy XXIV*) 1948 K. W. Swart: *The Sale of Offices in the Seventeenth Century* (Hága, 1949).
- ⁹ J. Hurstfield: Lord Burghley as Master of the Court of Wards (In *Transactions of the Royal Historical Society, XXXI*) 1949.
- P. Heylin: *Cyprianus Anglicus* (1668) 285. p.
- G. Goodman: *The Court of King James I*, I. köt. 279. p. *Manningham's Diary* (Camden Society, 1868) 19. p.
- ¹⁰ Sir R. Naunton: *Fragmenta Regalia* (Szerk.: A. Arber) 1870, 78. p.
- ¹¹ A monopóliumokról lásd W. R. Scott: *The Constitution and Finance of... Joint-Stock Companies to 1720* (1911) A díjak egyértelműen kiderülnek J. Hurstfield tanulmányából. Azt írja: „... a hivatalviselésből származó nem hivatalos jövedelem legalább háromszorosa volt a legális bevételnek. „(The Profits of Fiscal Feudalism, 1541–1602, ind: *Economic History Review VIII*, 1955–56, 58.p) Az élelmiszer-ellátásról Bacon írta a következőket: „Egyetlen font haszon sem származik ebből a folyamatból Felséged számára, sőt három font a veszteség, nem is beszélve az elégedetlenségről”. Az állítás igazára mutat rá Allegra Woodworth nagyszerű munkája: *Purveyance in the Reign of Queen Elizabeth* (Philadelphia, 1945). A királyi birtokokról Bacon a következőket mondta I. Jakab királynak: „... megfelelő adminisztráció mellett négyszeres bevételt hozhatnak.” (Munkái, IV. 328); mások sokkal magasabb hasznot tartottak reálisnak, az arányt húsz az egyhez határozták meg. Vö. E Kerridge: *The Movement of Rent* (in *Economic Review*, VI, 1953–54, 31–32) Bedford grófja 1641-ben hasonló arányokkal számolt (Woburn Abbey, Bedford grófjának kézirata).
- ¹² Richelieu bíboros politikai testamentuma (szerk.. Louis André) Párizs, 1947, 233–234, 241–242 kk.
- ¹³ Geralt Brenan: *The Literature of the Spanish People* (Cambridge, 1951) 272. p.
- ¹⁴ Megjelent: A. Valladores de Sotomayor: *Semanario erudito*, XI. (Madrid, 1788)
- ¹⁵ Bacon munkái (Szerk. L. Spedding) IV, 249. kk.
- Richelieu politikai testamentuma (Szerk.: Louis André.) Párizs, 1947, 204–205. p.
- Consulta del Consejo Supremo de Castilla* (megjelent: P. Fernández Navarette: *Conservación de monarquías*) Madrid, 1947, Biblioteca de Autores Espanoles, XXV, 450. p. *Actas de Las Cortes de Castilla*, XXII, 424. p.
- ¹⁶ *Correspondencia oficial de...II* (Madrid, 1943) 140. p vö. Gondomar más leveleivel (In Pascual Gayangos: *Cinco cartas político-literarias de D. Diego Sarmiento, conde de Gondomar*) Madrid: Sociedad de Bibliófilos, IV. 1869.
- ¹⁷ Archivo Histórico Español, *Colección de documentos inéditos para la historia de Espana y de sus Indias* (Madrid, 1932) 28, 281 kk.
- ¹⁸ A Rodriguez Villa: *Ambrósio Spinole, primer marqués de Los Balbases* (Madrid, 1904) 342–348, 382. kk.
- J. Carrera Pujal: *Historia de La economía española* (Barcelona, 1943) I. köt, 485. kk.
- Pascual de Gayangos: *Cinco cartas político-literarias*.
- ¹⁹ H. Bérindoague: *Le Mercantilisme en Espagne* (Bordeaux, 1929) 85–104 kk.
- ²⁰ A kasztíliai cortes gyűlése, 1646. aug. 18. (megjelent: Alonso Núñez de Castro: *Libro historico-político, solo Madrid es Corte*) Madrid, 1669, 2. kiad. 84. kk – Az egész mű hú leírása a folyamatnak; az első kiadás 1658-ban jelent meg.

- ²¹ A Dominguez Ortiz: La desigualdad contributiva en Castilla en el siglo XVIII' (In *Anuario de historia del derecho español*, 1952).
- ²² A XVIII. századi arbitristas intézményéről lásd Jean Sawailh: *L'Espagne éclairée* (Párizs, 1954.)
- ²³ Azt az állítást, hogy az Egyesült Tartományok gazdasága nem jelentett forradalmi újdonságot, csupán az itáliai városok rendszerének visszatérése volt, vitatja Jelle C. Reimersma kálvinizmus és kapitalizmus Hollandiában című cikkében (in *Explorations in Entrepreneurial History*, I., 8.) Ezt veszik át a marxisták, például Dobb és Hobsbawm. Hobsbawm addig megy, hogy a holland gazdaságot „feudális üzleti gazdaságnak” nevezi. (*Past and Present*, 1954, 6. szám.)
- ²⁴ Richelieu merkantilizmusához lásd H. Hauser: *La Pensée et l' action économique du cardinal de Richelieu* (Párizs, 1944.)
Richelieu reformjai: Roland Mousnier cikke a *Histoire de France* I. kötetében (Szerk. M. Reinharc) Párizs, 1955.
- ²⁵ Roland Mousnier: *La Vénalité des offices sous Henri IV et Louis XIV.* (Rouen, é. n.)
- ²⁶ Georges Pagés: Autour du Grand Orage (in: *Revue historique*, 1937)
- ²⁷ Francis Bacon munkái (Szerk.: Spedding) III. 183.
- ²⁸ Salisbury 1608–1612 közötti reformprogramját soha nem ismerte el a közvélemény, habár a Nagy Szerződés, amely ennek részét képezte, közismert. Az ezt bizonyító iratok eltűntek a kor hivatalos iratainak tömegében. A kortársak közül egyedül Sir Walter Cope és Sir William Sanderson (akik mindketten résztvevői is voltak a programnak) tettek lépéseket azért, hogy megismertessék, és megértessék a reformprogramot, de sem Cope *Apology for the Late Lord Treasurer* című műve (amely kéziratként jutott el a királyhoz), sem Sanderson *Aulicus Coquinaerie* című munkája nem jelent meg nyomtatásban. Ellesmere grófja, Goddman püspök és Sir Henry Wotton szintén méltatta a programot, de erről szóló írásaik nem jelentek meg nyomtatban. Lásd L. Pearsall Smith: *Life and Letters of sir Henry Wotton* (1907) II, 487-489; Goodman: *The Court of King James I*, I. 36-42; Ellesmere: *Il di loda la sera* (Huntingdon Library, Ellesmere MS 1203)
- ²⁹ Bacon elképzelésének részletei a Spedding által összegyűjtött írásokból derülnek ki. Elég csak összehasonlítani az udvar, a törvénykezés, az oktatás, az egyház, a királyi javak, stb. reformjáról szóló műveit az 1640-es évek radikális pártjának követeléseivel, hogy felismerjük Gardiner állításának igazságát (in *Dictionary of National Biography*, s. v. Bacon), miszerint Bacon programjának megvalósítása megelőzhette volna a forradalmat. Cranfield művével kapcsolatban lásd R. H. Tawney: *Business and Politics under James I* (1958); Menna Prestwich: Cranfield (Oxford, 1966)
- ³⁰ A lelkész Hugh Peter volt, amint az a State Trials-ból kiderül. (V. {I}, 129-130 p)
- ³¹ Azok, akik a Rump 1651 és 1653 közötti erős merkantilista politikája alapján a forradalmat burzsoá forradalomnak tekintik, jól látják, hogy ez a politika, a béke Spanyolországgal, a hajózási törvény, a rivalizálás Hollandiával a halászat és a kereskedelem miatt, már I. Károly uralkodására is jellemző volt az 1630-as években, és hogy ezt a politikát határozottan és hathatósan elutasították mindazok, akik sikerre vitték a forradalmat (a puritán sereg tagjai), és felújítására csak a restauráció idején került sor.

